Левски пред Къкринската Голгота

Д. Т. СТРАШИМИРОВ

Д. Т. СТРАШИМИРОВ

ЛЕВСКИ
ПРЕД КЪКРИНСКАТА
ГОЛГОТА

ИСТОРИЯ И КРИТИКА

> О, майко моя, родино мила,
> защо тъй жално, тъй милно плачеш?...
> Плачи, там близо, край град София,
> стърчи, аз видях, черно бесило,
> и твой един син, Българийо,
> виси на него със страшна сила.
>
> *Хр. Ботев*

ИЗДАТЕЛСТВО „СИБИЯ“

Библиотека „Вечни книги на България“

№ 2

Д. Т. СТРАШИМИРОВ

ЛЕВСКИ ПРЕД КЪКРИНСКАТА ГОЛГОТА

Българска, второ издание

Продуцент Цонко ЛАЛЕВ
Редактор Йордан ЯНЕВ
Технически редактор Камелия ЯНАКИЕВА
Коректор Елисавета ПАВЛОВА
Предпечатна подготовка и дизайн
ЕТ „Ваня Лазарова“

Тази книга е отпечатана през 1995 г. в тираж 1000 екз., в
ПФ „ЕВТИМОВ - ИЛИНДА“, 7 пк, формат 84/108/1/32.
ISBN 954-8028-29-8

Цена 65 лв.

ИЗДАТЕЛСТВО „СИБИЯ“. София, пл. „Славейков“ 11

СЪДЪРЖАНИЕ

I. НОВ ЗАЩИТНИК НА ПОП КРЪСТЯ 5 – 14

„Истината по предаването на Васил Левски. Анкета, извършена в Ловеч 1924г. от Д. Кацев-Бурски. 1926. – Литературната и историческа цена на книгата на К.-Б. Клеветнически показания, старият другар на Левски Д. Пъшков. Показанията на протоиерей Евстати п. Стефанов. Изопачаване и фалшификация.

II. ПОП КРЪСТЮ И ДНЕШНОТО НАШЕ ДУХОВЕНСТВО 15 – 26

Косвена намеса на духовенството в спора. Неоправдаеми становища. Истинските интереси на духовното съсловие. Предателството и духовният сан. Историческата истина над всичко. Ролята на нашето духовенство в миналото и днес. Показания на покойния Екзарх Йосиф, на дядо Максим Пловдивски и на ловчанския епископ.

III. ПЪРВОТО ЗАПЛИТАНЕ НА П. КРЪСТЮ В МРЕЖАТА НА ПРЕДАТЕЛСТВОТО. 27 – 37

Обир на орханийската поща. Издайничество на Димитър Общи и на другарите му от Тетевенско и Етрополе. Арестуване на Марин п. Луканов и Д. Пъшков от Ловеч. Старият п. Лукан арестуван вместо п. Кръстю. Освобождение. Поп Кръстю задържан от ловчанската полиция.

IV. ПОЛЕМИКАТА. НАСЛОЕНИЯ И АНАХРОНИЗМИ 39 – 72

Възраженията в полза на п. Кръстя. Три становища в спора. Левски, Каравелов и общественото мнение. Обвинители на п. Кръстя. Интригата на заточеника Анастас п. Хинов. Ф. Симидов и публикация на писмото на Анастас п. Хинов из Диарбекир. Антагонизми след Освобождението. Връзки между Анастас п. Хинов и п. Кръстя. Отношения с п. Георги Антипов. Поп Кръстю пише дописка в 1879 г., за да се оправдае. Обвинения против Левски и заточениците Марин п. Луканов и Д. Пъшков.

V. ЛЕВСКИ КАТО ОБВИНИТЕЛ И КАТО ЖЕРТВА НА ПОП КРЪСТЯ 73 – 112

Обстановка и фактично положение. Какво казват данните. Кой е председател в Ловеч след Марин п. Луканов. Писмото на Левски. Временният председател с писмо примамва Левски да дойде в Ловеч. Подхвърлени писма в Ловеч. Атентат срещу комитетския архив. Ролята на Величка Хашнова. Левски взема предпазителни мерки срещу временния председател. Обвинение на Левски срещу същия, че е злоупотребил комитетски пари. Признание на п. Кръстю. Буквата на устава: смърт на злоупотребителя.

Вместо предговор

Авторитетни приятели ми обръщаха внимание да не съм полемизирал повече с нови писатели: казал съм досега доста по предаването на Левски. Бях и съм съгласен с това. Установих деянията на поп Кръстя, нарекох ги с името им и посочих заблужденията на неговите защитници. А истината, еднаж казана, не печели Бог знае що, да я повторим. И това е тъй.

Но все пак липсваха някои подробности, които аз желая да запазя за историята. И бездруго подробностите са, които всякога решават. Слабият бързо прескача всичко и лети към обетованата земя: заключението, на което се кланя – както тълпата се кланя сляпо на водителя си, когото обожава. Но науката си има по-други грижи. И истината е, че в оная по-широка биография, която готвя за Левски, тия подробности на полемиката не биха намерили място.

И после въпросът за мене в настоящия случай лежи още и другаде. Аз си оставам убеден, че ония историци, които в най-ново време намериха изгода да казват, че няма предателство, и които като Пилат умиха ръце да не отговарят за угодливостта си пред тогова и оногова – аз си оставам убеден, че те са, които отвориха път на безпътицата и дадоха цена на обезценената мисъл у нас. Те са – тези поклоници на моралните скрупули, – те са, които култивираха и култивират невежеството, които възцариха и възцаряват слепотата в нашия публичен живот. Те са, които разюздаха безоките да видят и сакатите да пипат в царството на клюката. Които насърчиха неподготвените да могат и недоучените да знаят. Да могат и да знаят повече и да смеят и да говорят по-високо от тях. Защото сами те решиха да мълчат.

Така на мен се падаше и пада се още да говоря.

1927, май

Д. Т. С.

I

НОВ ЗАЩИТНИК НА ПОП КРЪСТЯ

(Д. Кацев-Бурски: Истината по предаването на Васил Левски, Анкета, извършена в Ловеч, 1925. София, 1926. 191 странички, 1/32 малък формат)

Отбелязах наслова на тази книжка за по-голяма точност, но няма особено да се занимавам с нея; тя не заслужава внимание като литературен или като научен принос. Като литература тя не е достатъчно грамотно написана; а като история тя е изцяло некритична.

Авторът на книжката обаче излиза един нов защитник на п. Кръстя. Аз желая този път да разгледам системно всички спасители на тоя интересен предател, без да отмина и г. Д. Кацев-Бурски като нов пришелец във фалангата.

По хронологически ред зачатъците на спора кой предаде Левски виждаме да се очертават още веднага след Освобождението. Сам п. Кръстю на 29 ноември 1879 се опита във формата на една дописка да се противопостави писмено срещу едно обвинение в предателство, станало общонародно, против неговата личност.

Но полемиката взе своя истински бурен устрем едва в началото на нашия нов век. И точи се оттогаз двадесет и пет години, пребоядисана в непримиримата страстност на нашите политически борби. Цял четвърт век! В нашата литература аз не познавам друго по-упорито състезание на бойното поле на перото.

Три главни становища се очертаха отначало и досега: 1. Че едничък предател на Левски е п. Кръстю, ловчански свещеник; 2. че не п. Кръстю, а Марин поп Луканов и Д. Пъшков, близки другари на Левски, са негови предатели и 3. че няма предателство, а турците сами открили началника на българските бунтовници някъде недалеч от Ловеч и сами го обградили и хванали.

Обвинението против п. Кръстя като предател е най-старо от всички три становища по време и изтича от самия Левски. То предхожда дори самото предателство. Пръстът на съмнението върху двамата верни другари на Апостола има за свой родоначалник поп Георги Антипов – пак ловешки свещеник. Това датира от доста рано след Освобождението, но излиза на повърхността едва къде началото на настоящия век. И най-подир, третото примирително становище, че няма никакво предателство, иде в наши дни, от 1923, и негов автор е старият учител Н. Станев, най-нов биограф на Левски.

Върху двете първи становища аз се произнесох неотдавна[1], ще обоснова сега по-подробно предпоставките си и ще се занимая с третото становище[2].

Нашият автор, К.-Б., държи за обвинението на п. Георги Антипов против Марин п. Луканов и Д. Пъшков, но е прибавил и нещо ново, което не е ново. То е всъщност едно заблуждение на автора.

В 1873 – скоро след смъртта на Левски – Любен Каравелов излезе с бележка в „Независимост“ (№ 38), с която оповестяваше, че предатели на Апостола били Добре Механджия и Пано Петков Бонджора, „отявлен чайкънин“. Но един месец по-късно (№ 47) големият писател от миналото поправи грешката си, като посочваше вече п. Кръстя за истински и единствен предател.

Нашият автор не е знаел тази поправка и гради книгата си върху първото известие. Той върши това с чувство дори, че изнася нещо ново, което не е било оценено досега[3]. Подобно заблуждение е голям блъф и непростима грешка за един исторически автор.

„Хората се интересували – заключава той в края на произведението си, – разбрали са, писали са и просто обвиняват Добря Механджия и Пано Бонджора. А ние сме тръгнали да търсим игла в купа слама, а не видим копралята, която се навира в очите ни“ (стр. 185). Под ние трябва да разбираме другите писатели, които не споделят заблуждението на нашия автор. А „хората“ – според простонародния лексикон – това е сам Л. Каравелов.

---

[1] В. „Мир“, май 1926, № 7771-2: „Левски в Къкринското ханче“.

[2] През 1923, петдесетгодишнина от смъртта на Левски, излязоха няколко автори с отделни книжки за Апостола, между които на първо място стои Н. Станев, а после и Ст. Чилингиров, който тръгна по пътя на първия. Председателят на комитета „Васил Левски“ в Ловеч държа реч, оповестена широко във вестниците, издаде и особен афиш в духа на същите схващания, че няма предателство. Тези схващания се подеха от разни страни в дневния печат.

[3] При една среща с г. К.-Б., който ми е личен знаком, аз бях обърнал вниманието му върху двете бележки от Л. Каравелов, но той, види се, е изпуснал из вид втората. „Ние бяхме забравили бележката на Л. Каравелов – нотира той сега под редовете в книжката си, като подразбира първата бележка – и не сме я имали предвид при разследванията в Ловеч, благодарим на г. Д. Страшимиров, че ни подсети“ (стр. 78).

Аз приведох горния цитат не само за да илюстрирам лекомислената самоувереност на този автор, но едновременно да дам и образец от неговия рококо стил от махленски обръщения, шарещи цялото му съчинение и отдавна излезли от мода.

Първата половина на книгата се пълни с разпита на доживели съвременници. Това е, което авторът нарича „анкета“ в заглавието на своето произведение.

Втората половина заемат умозаключенията на г. К.-Б., проба от които току-що дадох.

Разпитът на лицата е субективно воден. Всичко е подвеждано под заблужденията или под преднамерения аршин на автора. Така че всичко от край до край е некритично.

Освен това на лицата се приписват слова и мисли, които те не са казали. Това трябва да бъде коригирано, доде хората са още живи. По-подир проверката ще стане невъзможна. Поколението ще чувствува смут и бъдещият историк ще се намери в затруднение.

Своята анкета г. К.-Б. е произвел в Ловеч, пролетта 1925 – както сам бележи това в наслова и в предговора на книжката си. Аз посетих тоя град на октомври, следующата година. Всички разпитани хора бяха налице. Освен това г. К.-Б. беше успял да публикува бележките си по разпита[1]. Хората сега държаха на ръка списанието и сочеха ми страниците и редовете, дето бяха чели себе си[2].

Всички разпитани протестираха и аз обещах да поправя грешките на автора. Всякой случай няма да се спирам поред на разпита на всяко лице, макар да взех бележки почти от всички. Главните въпроси се повтарят и методът на прекрояванията, възприет от автора, става ясен от два-три образеца.

Почвам от Д. Пъшков – най-стар и най-важният от всички засегнати лица.

Старият революционер бил казал на г. К.-Б.: „Поп

---

[1] „Християнка“, книжките от май и септември, 1926.

[2] Книжката на г. К.-Б., която разглеждам сега, излезе в края на същата 1926 година, декември месец. Разпитите са препечатани в нея из „Християнка“ без всяко изменение.

Кръстю никога не е бил председател на комитета в Ловеч, а такъв беше само Марин п. Луканов (стр. 25).

Двете подчертани от мен думи са съчинение на автора.

Д. Пъшков казал на г. К.-Б. само следното: „В наше време председател беше Марин п. Луканов. Поп Кръстю бе касиер на комитета."

Пред мен побелелият комитетски човек добави още: „Отде да знам какво е ставало след нази в Ловеч. Не го зная и днеска. И отде да знам на коя страна ще обърне г. К.-Б. моите думи, та хич баре да съм мълчал пред него."

Марин п. Луканов и Д. Пъшков бяха арестувани на 30 октомври 1872, бяха откарани подир в София, съдени там от специален съд и пратени на заточение в Диарбекир. От тази дата, когато са арестувани или когато ги откарват за София на 13 ноември, до хващането на Левски, на 27 или 28 декември 1872, за председател на комитета остава п. Кръстю. Ако Д. Пъшков е знаел какво става след тях в Ловеч, щеше да го каже на г. К.-Б. Пред мен потвърди обаче, че нищо не му е говорил по този предмет, както и в показанията му не е имало следа от това. Но авторът с двете си прибавки е успял все пак да преиначи смисъла на думите му.

А да предположим даже, че старият човек не помни точно как се е изразил пред г. К.-Б. и че наистина му е казал – да речем – ония две думи: „никога" и „само": това е доказателство, че той не е знаел какво става в Ловеч, след като те напущат града, и главно, че не е знаел в каква вредна за Д. Пъшков смисъл може да ги употреби г. К.-Б. Въпросът за председателство на п. Кръстя е известен само на познавачи и при това той досега не е изучаван и аргументиран основно. Нашият автор търси да отхвърли председателството, за да спаси п. Кръстя от тежки подозрения, свързани с това му качество. Той търси също и да метне тия подозрения в предателство върху другите набедени – Д. Пъшков и Марин п. Луканов, – като подвел по-първия от двамата да се самообвинява. Защото – това ще видим по-подир – след първите арести в Ловеч само като председател на комитета п. Кръстю можеше тъй изкусно да устрои черното си дело: да предаде Левски.

Г-н К.-Б. смята, види се, че като премахне п. Кръстя от председателството, то и вината му за предаване на Левски ще изчезне. Една безпомощна метода за изучаване. Върху п. Кръстя тежат още безброй подозрения, та това няма да го спаси. И тия безброй подозрения не засягат в никой случай Марина п. Луканов и Д. Пъшков, върху които г.

К.-Б. явно иска да прехвърли предателството.

Д. Пъшков бил казал още на нашия автор: „Марин п. Луканов като председател получаваше от другите комитети пари. Поп Кръстю беше само член в привременното правителство и касиер на местния комитет, а не и на временното правителство“ (стр. 14, също и 168).

Или просто изтълкувано: Марин п. Луканов е не само председател, но и касиер на привременното правителство и като такъв той получава пари от другите комитети извън Ловеч и разполага с тях; а п. Кръстю е касиер само на местния Ловчански комитет и като такъв няма в ръцете си пари от други комитети.

Касае се п. Кръстю тук да се спаси също от чуждите пари, които бе злоупотребил, както по-преди биде спасен от председателство или предателство. Касае се още парите от чужди комитети, които п. Кръстю злоупотреби, да се прехвърлят върху Марин п. Луканов, който да остане истински злоупотребител.

Но в Ловеч няма две комитетски тела, а съществува само едно: Ловчански комитет. На Левски трябваше едно седалище, дето всички комитети в България и централният комитет в Букурещ да отправят кореспонденцията си до шефа на вътрешната организация. И за такова седалище той избра Ловеч. Оттук и Ловчанският комитет се нарече централен за вътрешността[1]. Но той е един.

По същи начин в Ловеч няма двама председатели и двама касиери, има само един председател и един касиер. Както няма и централен комитет и местен Ловчански комитет, защото комитетът е един. Следователно касиерът е един съгласно революционния устав и този касиер е п. Кръстю. Председателят може случайно да приеме пари отнякъде, но хората ще чакат квитанция. Книгата за квитанции държи касиерът и той е, който ще получи формално парите и който ще се отчита или ще отговаря за тях. Така гласи уставът[2].

---

[1] Изразът „привременно правителство“ се употребяваше през периода на временните (провизорни) комитети, докато се установи и гласува уставът, пролетта 1872, в който за привременно правителство не се споменува вече. Употребяват го безразборно Ст. Заимов, а по него и Н. Станев. До 1872 Левски носеше печат: „Привременно правителство в България“, заменен сега с печат: „В. Р. Ц. К. в България“.

[2] Касиерът самичък отговаря пред комитета за събраните от него пари, председателят не отговаря. Текстът на устава е изричен – сравни: Ст. Заимов:

Д. Пъшков, член на централния комитет[1] и клел се в име на устава на тоя комитет, не е могъл да не знае уставния текст и не е могъл да изговори пред г. К.-Б. думите, които тоя му приписва. Излишно е да прибавя, че той протестираше пред мен по най-категоричен начин: „Аз не мога да кажа подобни глупости."

Така че приписаното на Д. Пъшков остава за сметка на самия г. К.-Б. То остава и като свидетелство против тоя автор и сведочи ясно, че той не познава организационното дело на Левски и изобщо не познава комитетската организация от онова време в България.

Във време на четите през 1867 и 1868 се издават специални прокламации, подписани от име на „Привременното правителство в Балкана" или също „в България". Това се прави за уплаха на султана. Но тези прокламации се печатат в Букурещ и не отговарят на никаква действителност. Само по-късно – в Априлското въстание – изразът доби реално съдържание: Панагюрският комитет се обяви за привременно правителство и прати заповед до другите комитети да се хванат за оръжие[2].

И накрай Д. Пъшков бил изповядал пред нашия автор: „Ние не бяхме съдени, а ни изпратиха с другите на заточе-

---

„Васил Левски", 1895, стр. 104, гл. IV, чл. 6 и 7.; също: „История на Априлското въстание" от мен, т. I, Уставопроект: „длъжността на касиера, точки 1 и 2, стр. 119; Устав: гл. IV, чл. 6 и 7, стр. 130. – Член 7 гласи: „Касиерът на централния комитет ще дава пари навсякъде и за всичко, но само с разрешението на комитета. Всяко едно решение, за да се дадат пари, трябва да е писмено." Което ще рече, че председателят или самият комитет могат да заемат от касиера пари само срещу писмен документ, който касиерът задържа за оправдание или отчитане на сметките си. Всякакви други комитетски пари, минали по неизвестен начин в ръцете на председателя, съставляват злоупотреба „със служебната власт" и тая злоупотреба се наказва със смърт – гл. IX, чл. 9. „Ако някой касиер издаде за нещо пари, без знанието на комитета или ако вземе да усвои най-малката част от поверените му суми, то ще да се накаже със смърт." Гл. IX, чл. 11 (Ист. на Апр. въст., т. I, стр. 134). Значи касиерът и по приятелски, и по никой начин не може да отстъпи на председателя каква да е част от поверените му пари.

[1] Ст. Заимов бележи, че е бил подпредседател („Васил Левски", биография, стр. 112).

[2] Изразът „привременно правителство" г. К.-Б. е заимствувал, види се, от г. Н. Станев. Последни пише: „Поп Кръстю бил развит свещеник, голям поклонник на Раковски, член на Привременното правителство в Ловеч" и пр. („Васил Левски", второ издание, стр. 170).

ние. Там бяхме добре, защото получавахме пари“ (стр. 16).

Касае се пак да се прехвърлят върху Марин п. Луканов и Д. Пъшков всички подозрения, които тежат върху п. Кръстю. Или по-добре, въпросът е да се оправдае п. Кръстю от най-тежките обвинения, които се хвърлят върху него. Срещу дадено обещание да предаде Левски той беше пуснат от затвора и срещу извършеното предателство беше покровителствуван от турската власт. Д. Пъшков е заставен да признае по съчинение на автора, че те заедно с неговия другар също са били покровителствувани и пратени на заточение, без да бъдат съдени. Освен това те там получават пари – разбира се – от турската власт, „за указана услуга“ (стр. 186). Защото – разсъждава авторът – не е възможно да са получавали от дома си пари: „Доколкото знаем от спомените на заточениците, никой не се е ползувал с такива привилегии. Писма не са могли да получат, та камо ли пари.“ Свръх всичко това Марин п. Луканов и Д. Пъшков били пуснати на свобода и търгували в Диарбекир. „Нашите заточеници – обяснява още авторът – измираха в Мала Азия от глад и мизерия. Никой се не грижеше за тях. Повечето време оковани във вериги, те измираха във влажните кауши на тюрмата, разбира се, само осъдените от 3–15 години, а тия на вечно заточение били свободни и получавали по 60 гроша. И то Марин п. Луканов и Д. Пъшков! От 25 души само за тях това благоволение! Това е приказка от 1001 нощ. Колкото за жестове от подобен род, турското правителство не правеше без причина и за ненаправена услуга“ (стр. 187).

Фактите обаче и тук са налице и говорят съвсем друго. Марин п. Луканов и Д. Пъшков са осъдени на вечно заточение, присъдите са публикувани във всички тогавашни турски вестници, а също и в някои европейски. Те не се признаха пред съда за съучастници в съзаклятието, иначе щяха да бъдат осъдени на смърт и обесени. Не са издали никого и нямат никакви заслуги пред турската власт.

Авторът не е осведомен и не е проучвал отблизо въпроса, как живееха нашите поборници на заточение. Всички лежат в затвор отначало, но биват пускани постепенно да живеят в града, да работят и да вадят препитанието си. Пущането става по благоволение на началството. Немирните или които то нарочи за немирни и за опасни да злоупотребят със свободния живот в града и да избягат, биват задържани. Ст. Заимов беше заточен в 1873 – няколко месеца след Марин п. Луканов и Д. Пъшков. Маститият комита е жив и здрав още, аз го виждах нарочно сега и питах го по въпроса, който ни занимава. Всички били пуснати, пуснат бил той и живели свободно в града. Местната арабска община от християни се застъпила за тяхното освобождение. Както е известно, той сполучи скоро да избяга, за да бъде хванат пак през Априлското въстание в 1876, в което взе участие, за да иде втори път на заточение. Сега щеше бездруго да изгние в затвора, ако не бе освобождението на България и последвалата го обща политическа амнистия. Марин п. Луканов и Д. Пъшков бидоха освободени да живеят в града по благоволението на валиде-султан – майката султанова, – до която те бяха отправили телеграфическа молба. Те също сполучиха да избягат от Диарбекир.

На затворниците се предвиждаше редовно продоволствие в затвора. За освободените да живеят в града това продоволствие се е смятало в пари – 60 гроша месечно, което прави 40 стотинки на ден и което те са получавали по право и без разлика за всеки заточеник. При това кореспондирали са с домашните си, получавали са писма и пари според състоянието си[1].

Също е разпитван от г. К.-Б. седемдесет и пет годишният протоиерей Евстати п. Стефанов, заселен в Ловеч 1874 г., една година след смъртта на Левски. Светиня му бил заявил: „На мен лично е много тъмно твърдението на Д. Пъшков и Марин п. Луканов, че п. Кръстю злоупотребил 8000 гроша. Поп Кръстю ми казваше, че последните пари, 500 лири, които имало в касата, взели членовете на комитета, понеже такъв бил редът: щом се събере известна сума, председателът вземал и изпращал или за оръжие, или за изплащане на разноски по организирането на комитетите. Поп Кръстю не взимал от другите комитети пари, а само от членовете на Ловчанския. Парите от другите комитети получавали Левски и председателят Марин п. Луканов, които издавали и квитанции. Поп Кръстю водил само счетоводната книга – тефтер.“

---

[1] Д. Пъшков кореспондира с брата си Съйо в Сопот, Ловешко. Тази кореспонденция е запазена у дядо Вълю Стоев, воденичар до същото село и близък някога на бащата на двамата братя. Синът на Съя, зъболекар сега в Ловеч, пази писмо № 14 (март 14, 1875). Дядо Вълю подарил на д-р Н. Съев това писмо, защото в него бащата на доктора пише на брата си в Диарбекир, че му се родил син, а тоя син е същият Н. Съев, зъболекар. Писмото почва наивно: „Приех Ви писъмцето от 27 януарий.“ Приел го на 9 март. Обяснено е защо било закъснението: паднал дебел сняг „5 педи“ и пощата някое време спряла. Поща до село! Обяснява оскъдията, поради която сега не могли да пратят пари. Другите писма у дядa Въля трябва да са още по-интересни, аз посетих стареца във воденицата му, но той още не се съгласява да ги предостави на проучване. – У г. Б. Дякович, директор на Пловдивската народна библиотека, се пазят също такива няколко заточенски писма, останали от баща му. Едно писмо, от 12.VII.1869, е адресувано до В. Манчов, заточеник в Ангора, подписано от 24 души заточеници в Диарбекир. Известява му се, че тези заточеници били пуснати да работят в града, получавали редовно вестници от Цариград: „Македония“, „Право“ и др. Получавали телеграми, писма и пр. от Свищов. (Това са свищовските заточеници от 1867 в свръзка с четата на Филип Тотя.) Писмо от Т. Т. Бошняков, получил пари от Свищовската община – 50 лири – и пр. Ф. Симидов обнародва писмото на Анастас п. Хинов от Плевен, другар на М. п. Луканов и Д. Пъшков в Диарбекир, писмото е от 1 юли 1873. Анастас моли брата си Данаил в Турну Мъгуреле, в Румъния, да му прати 20 лири, щял да отвори дюгенче – „някое кьоше“, – за да си вади препитанието. Другите двама получавали редовно пари и кореспонденция. За това писмо ще има да говорим и по-подир („Сила“, бр. 4, стр. 44, 1923).

Старият черковен служител отрече пред мен да е говорил подобни неща. Това е една плетеница от противоречия, отговарящи само на побърканите схващания на нашия автор, които опознахме доста досега. Една смесица от фантазии и от едно пълно непознаване на комитетските работи. Поп Кръстю не вземал от други комитети пари и пак имало в касата му 500 лири, които председателят взел да изплати разноските „по организирането на комитетите“. Което ще рече, че в касата е имало пари от други комитети. Поп Кръстю вземал пари само от членовете на Ловчанския комитет, значи бил касиер на комитета в Ловеч, издавал квитанции като такъв, а председателят Марин п. Луканов издавал квитанции срещу пари, постъпили от други комитети, значи бил касиер за тая цел. Което ще рече също, че има два вида касиери и два вида квитанции, което не е казано никъде в устава. Ако приемем също, че п. Кръстю е водил само „сметководната книга – тефтеря“, трябва да приемем еднакво, че в Ловеч е имало два комитета: единият централен, а другият местен, и п. Кръстю бил касиер на единия и писар на другия[1].

Разпитван е бил – да споменем още – гимназиалният учител г. М. х. Неделчев. Той прочел показанията си в книжката на г. К.-Б., видял се прекроен, обезличен, наклеветен от последния и отговаря му с перо в ръка. Вземам тоя отговор като документ и ще цитирам из него някои по-характерни места. „Аз – пише г. Неделчев, – който имах случай да говоря с тия, които са посочени във Вашата книга – обръщението е лично към автора на книгата г. К.-Б., – пред мен почти всички казваха: този човек или не знае какво пише, или умишлено иска да ни осрамоти; той не държи сметка за чест, за правда, за истина.“ А относително своите лични показания г. М. х. Неделчев бележи, като се обръща пак към автора: „Кажете ми как да мисля за Вас и Вашата книга? Как да си обясня всичко туй, което сте поставили под моето име? Та аз да не съм фирма за лъжи и измислици?“

---

[1] В устава точно стои: „Касиеринът на централния комитет ще да приема пари от частните комитети или от други кои да е места и ще да дава расписка под номер; той ще да ги записва в касиерската книга и ще явява за тях и на комитета, за да се записват и в главната комитетска книга“. – Гл. IV, чл. 6. Което ще рече, че ако комитетът в Ловеч е централен комитет – върху което никой от досегашните исторически автори не спори, – то и касиерът там е касиер на централния комитет и т. н.

Показанията на г. М. х. Неделчев засягат някои подробности из биографията на Пано Петков Бонджора, които са интересни сами по себе, но които не влизат в рамките на моята тема. Още повече че аз отначало още споменах за личността на Бонджора. Там изчерпах всичко, което можеше този човек да ме интересува сега. Главното бе, че не мога да тегля Бонджора в оная мрежа на предателството, което коства живота на Апостола, и да повторя заблуждението на г. К.-Б.

Също не мога да се спра поотделно върху показанията на останалите 8 – 10 лица, които е разпитвал г. К.-Б. Бих рискувал да повтарям едни и същи въпроси, без съществена важност за разглеждания от мене предмет – впрочем аз предупредих за това и по-рано.

II

ПОП КРЪСТЮ И ДНЕШНОТО НАШЕ ДУХОВЕНСТВО

Интересна е оная ревност, която хора като г. К.-Б. развиват в наше време, за да спасят на всяка цена п. Кръстя от отговорност. Но не само това. Жално е още, че на същата ревност са жертва и други наши писатели. Защото в броя на защитниците на п. Кръстя аз считам иония, които твърдят, че няма предателство.

Това е една ревност, за която според мен няма място в областта на правдата и истината. А такава област най-напред е всяко историческо изучване.

При това важно е, че тази ревност, за която е дума, се прикрива дори под булото на някакви благонравни обществени предпоставки. Искат да спестят една черна страница, един срам за историята на нашия народ. Срам, завещан от духовно лице. Искат да спасят престижа на духовния сан. Трябва тоя престиж действително да е накърнен, иначе не бихме имали какво-годе логично оправдание да го спасяваме.

Разисквания от тоя род изобщо представляват немалък интерес. При това интерес не само от една страна. На първ ред, думата е за характеристика на нашето време. И после, тук имаме – мисля – една особена картина за нашето писателство въобще. И най-подир тия разисквания представляват интерес лично и за мен: аз трябва да изясня темата си и от това становище. Трябва да изясня дали чрез обвиненията, които поддържам срещу п. Кръстя, аз нося щета върху духовния сан и наранявам днешното наше духовенство изобщо.

През време на анкетата си, пролетта 1925 или малко по-рано, г. К.-Б. е бил натоварен да напише история на една света обител (стр. 36–38). На път към последната – февруари с. г. – той почнал своята анкета в Ловеч, а привършил я малко по-подир, юни месец, когато се връща оттам. За историята на светата обител той получил авансова сума, която му е позволила, види се, да пътува и да прави изучвания – между другото и по спорния въпрос за поп Кръстя. А може би историята на светата обител е само претекст или прикритие в цялата обстановка. Г-н К.-Б. няма нужната подготовка за подобен род съчинения.

През същата година, 1925, г. К.-Б. нашироко обходи провинцията в България, за да държи сказки от историческа тема. В тях той главно защищаваше именно пак поп Кръстя. С една дума, той не само „анкетира“ в защита на една своя определена клиентела, но още обикаля провинцията, става проповедник за същата цел.

И, изглежда, при това, че както всякъде г. К.-Б. има за вдъхновителна потенция на своята защита предателя на Левски п. Кръстя – едно духовно лице от миналото, – така и материалната и скрита пружина на цялото му движение се състои в един жив контакт с духовни среди от настояще време.

Анкетата си г. К.-Б. бърза да публикува в „Християнка“ – едно духовно списание. Аз мисля даже, че едва ли би се намерило в България друго списание, което да публикува подобна една „анкета“ като неговата.

Аз не бих подчертавал последното обстоятелство, ако то не носеше в себе си някои особени качества – искам да кажа, ако не бях чел на гърба на означеното списание с едър шрифт: „Всички материали се изпращат до редакцията на сп. „Християнка“ – София, Св. синод. На същия адрес се внасят сумите и става записването“.

Разбира се, аз не зная конкретно да посоча интимните подбуди на нашия автор да защищава на всяка цена паметта на едно обвиняемо в българската история лице, което – случайно, разбира се – попаднало да принадлежи на духовния сан и да интересува по един или друг начин Българския синод. Нито искам да си присвоя правото да тълкувам в тази или онази смисъл цитираните по-горе съвпадения, които признавам, че са от чисто външно и материално естество. Но за мене е важен поводът, който ми се дава – както отбелязах, – да направя тук някои обобщаващи разсъждения, неизбежни в градежа на моята тема.

Аз съм убеден, че ако в пътя на кое и да е историческо изучване пред историка се изпречат факти, задяващи обществената чувствителност или накърняващи, да речем, авторитета на духовното съсловие – аз съм убеден, че историкът трябва да отбележи фактите най-хладнокръвно, тъй, както той е постъпвал при всеки друг случай и при всяко съсловие от друго по-обикновено естество. Така именно и при нашия специален случай с поп Кръстя; защото наистина аз съм принуден тук да стоваря тежките обвинения в предателство върху едно лице от духовен сан, но правя това не по моя вина.

Така че в подобни обвинения, привеждани по чисто научен дълг, не трябва да се подозира никакъв съсловен антагонизъм от моя или от ничия страна – никакво странично попълзновение освен една високо независима дан към историята, към истината. За историка действително всяка преднамереност би била престъпление по-скоро към самия себе, отколкото към накърненото съсловие. Той престава да е историк, щом е преднамерен. И в такъв случай, струва ми се, самият му труд дори не би представлявал ценност за никого: еднакво и за тия, които черни, както и за ония, които е искал може би да защити.

Да атакуваш или да защитиш едно съсловие, което живее и действува в наше време – безразлично кое, – ще рече да минеш в областта на дневната политика. Едно от двете: или съсловието е много силно, та е застрашило интересите на друго съсловие, до което си близък, или е слабо, та само̀ е застрашено от другиго, който не е с тебе, та нападаш едното и защищаваш другото. И в двата случая обаче ти еднакво вземаш позиция в актуалните ежби на живота; еднакво – и когато нападаш, и когато защищаваш.

И ако при това ти излизаш като историк и месиш интересите на съсловието днес с интересите на съсловието от вчера, ти вършиш двойно престъпление: онеправдаваш клиентелата си от днес, като си онеправдал оная от вчера. Обезличаваш и тая, и оная. Ти месиш едната с другата, което ще рече, не познаваш ни едната, ни другата. Това е престъпление за историка. И както вече казах, историкът тука отрича сам себе си преди всичко.

Но за цялата акция – особено в случая с нашия автор – вече е важно чия е инициативата: дали на историка или на съсловието. Кой кого е подвел: съсловието ли историка, или историкът подвежда съсловието. Но тъй като едно цяло съсловие никога не говори, а има приказката си чрез свои избраници, то въпросът става по-определен: дали няколко души са подвели едного, като плащат услугите му, или един е подвел няколко други и си прибира парсата. А действието все пак е едно: и за тук, и за там – касае се да се защити или да се покровителствува едно цяло съсловие.

Но това е, разбира се, една криворазбрана преди всичко защита – без разлика дали иде оттук или оттам като инициатива. Само с тая разлика може би, че един човек сам за себе е винаги по-лукав, отколкото много заедно. Един не може да ползува мнозина освен с инициатива или хитрина, а мнозина винаги ползуват едного като сборна или материална сила. Така прочее един вид обскурантизъм се вмъква по частични подбуди и пътища – вмъква се в областта на чистите разисквания и на историческата истина. Вмъква се като интерес на цяло едно съсловие. Или по-добре, съсловието се вмъква самò и става оръдие на тъмния спекулант.

Аз осветлявам процеса, без да съм визирал определено лице. Без да искам да визирам. Аз подчертавам само възможностите. При това аз мисля, че предупреждавам, а то е от полза за когото трябва. Още повече че този процес заслужава най-тежките епитети като описание или характеристика. Но той може да бъде плод и на едно просто невежество или на едно простодушно увлечение. Увлечение и оттук, и оттам, убедени, че вършат добро за съсловието, за обществото. Едно добро, което не е добро.

Между това то е излишно може би да го бележа – историята не познава отделни лица, не познава избрани съсловия. Тя не познава никого като виновен или невиновен; тя знае истината. Тя повествува хладнокръвно за случка или случки из миналото като една голяма, целокупна истина. Нищо повече. Така и с п. Кръстю; аз повествувам за цялата случка с предателството, което той е извършил, и не върша нищо друго.

Четете един роман, помислете си, че романистът защищава един герой против всички други, участвуващи в действието, или обратно: че взема страната на всички против един – това не е роман. Не е художество. То не оставя свобода на нашето въображение, на нашите чувства за избор. А ний, като избираме, като сме свободни, учим се. Учим се да знаем, да съдим. Не ни трябва за всеки герой прикачена панделка като знак на принадлежност към симпатиите на автора.

Историята е също едно художество, едно художествено повествование, като едновременно си остава наука. При туй, – както Шилер казва: Die Weltgeschichte ist das Weltgericht – световната история е световният съд, – тя е съд на света, на народа. А съдът не може да взема страна.

Така че истината – като история – и интересите или защитата на едно съсловие – безразлично кое – са две несъизмерими величини.

От друга страна – по-конкретно земено – истината, в смисъл на едно историческо изследване, се държи във факти, документи и обстановка. Прочее никои лични показания – от когото и да излизат те, – никоя защита, откъдето и да иде тя, и накрай никои съображения за сан, за име, за съсловие и пр. – колкото етични, благи, предохранителни за обществото и да са те: никое и всички не отговарят ли на фактите, документите и обстановката – всички падат сами от себе, падат безапелационно. Усилията на изследователя отиват напразно.

Аз слушах лани сказката на г. Н. Станев, държана в университета – аудитория 45. Темата беше пак предаването или хващането на Левски. Старият учител, дългогодишен председател на Съюза на гимназиалните учители у нас, изтъкна с искрено и простодушно чувство – изключващо всяко подозрение в преднамереност – онова притеснение или даже неудобство, което чувствували преподаватели в горните класове на гимназията, принудени да посочат поп Кръстя – един свещеник – за предател на великия син на нашето племе. Да си призная, мен никога не ми е идвало на ум подобно притеснение – безразлично при какви случаи: пред учаща се младеж или пред цялото общество. Аз заварих жив сопотския свещеник, който в 1876 предаде петимата отлични младежи, революционери от Клисура, избити на място и пред очите на свещеника от турците. Свещеникът ми призна всичко. Призна грозното си деяние, трепереше сам от разказа си. Аз изложих подробностите до една, повествувах хладнокръвно, макар да ме възмущаваше до дън душа стореното, не скрих нищо. („История на Априлското въстание“, т. III, стр. 277). Двайсет и пет години оттогава. И не мислих тогаз, не съм мислил оттогаз за сана на предателя, за неговото съсловие, не мисля го и днес, като го споменувам. Предателството е едно човешко дело, ангажираще волята, характера, чувствата на лицето. Свещеническият сан е един обществен дълг – един дълг преди всичко. Свещеникът е за мене свещеник само в изпълнение на духовническата си функция, но не и в стъпките, присъщи на всяко човешко същество.

Друг е въпросът, че и личните си постъпки в живота един духовник трябва да хармонира със своя сан: трябва! Аз не мисля, никога не съм мислил другояче. Но личната постъпка си остава лична.

И пак – само онова, което духовникът извърши като духовническа функция, – но не произволно, а в свръзка и правилно, според каноническите разпоредби – само то ангажира съсловието. И само то може да има съсловническа цена за историята. Всичко друго е лично и си остава като постъпка на всяко друго лице. Като на всеки човек, а не на духовник.

Наистина, ония, които се съвестят да споменат пред младежта един духовник за предател, поставят в основа на своята чувствителност и едно реално съображение. Те казват, че в случая с поп Кръстя липсвали положителни доказателства, които да ни убедят дали той е предал Левски. Аз не се съмнявам, те са искрени в убеждението си, че липсват доказателства. Но убеден съм също, че макар според тях и да липсват явни доказателства за една присъда, ще приемат все пак, че не липсват достатъчно улики за подозрение. И при това ще трябва да приемат, че улики със същата сила и същата тежест не падат върху никое друго лице освен поп Кръстю. А щом е тъй, трябва да повествуват в историята и да преподават в училища подозренията като подозрения, а не да ги отбягват.

Така че грешното становище според липса на явни доказателства да отричат и явните улики носи двоен елемент от безсилие: 1) една крайност да оправдаваш, както е крайност да осъдиш без доказателства; и 2) една готовност да смълчиш и една снизходителност да прощаваш без оправдание.

Двата елемента от безсилие падат от само себе, падат по този начин под ударите на историческата истина. Историята не знае никакви предвзети съображения, не може да знае никакви морални предпазливости в ущърб на самата истина.

Колкото до единия или другия елемент на безсилието поотделно или и двата вкупом, известно е, че една крайност е винаги една страст, отколкото да е една истина. Уликите за едно деяние изразяват винаги една реална действителност; действителност от обстановка, случки, постъпки на едно подозрително лице. Една действителност от тоя род е при това винаги един факт, един целокупен факт. А фактът е истина и истината не може да се презре – тя е история. Тя – истината – не може да се смекчава, не може да се смълчи. Ще я смълчите днес, ще блесне утре. Истината е вечна.

Едно нещо не трябва да губим из вид все пак. През онова историческо време, за което разискваме, българското духовенство, без да ще, беше изпаднало в едно неудобно положение. Това положение тежеше лично и върху поп Кръстя. И то е, което първоначално го поставя в конфликт със самия себе като духовно лице и в разногласие с революционните среди, към които се числи: числи се под клетва като революционер.

Ние сме в 1872 лято. Екзархията е провъзгласена. Гръцкото духовенство, което досега се явяваше като оръдие на турската власт в потисничество на нашия народ, бива прогонено. Неговото място се заема от българско духовно началство. И тук почва една истинска трагедия за последното. От водител на народа в националната борба за самосъзнание и национална независимост то се вижда изеднаж сътрудник на чуждата тиранска власт; официален орган за запазване ред и спокойствие в чужда тиранска държава.

И тъй като, от друга страна, борбата за независима черква бързо прелива в устрем за свобода и за отхвърляне чуждото иго, като с всесилен подем обхваща народния дух, то антагонизмът естествено пламва между духовенството, пазител – официално и външно поне – на реда и строя, от една страна, и ония, които искат да го разрушат, от друга: между духовници и революционери.

При това младата българска черква, едва стъпила на краката си за независим национален култ, има нужда от съдействие на всички народни сили за оформяване, заякване и запазване на щастливо извоюваната позиция; очаква ред в страната и спокойствие, за да дострои своята сграда, за да съзида себе си като новородена, автономна организация, и главно нуждае се от време, за да консолидира, за да оправдае съществуването си. Три елемента, справедливо обсебени, ревниво пазени.

А тия три елемента същевременно предизвикват духа на революционера и го ангажират за вражда – ангажират десеторно повече, те са също тъй необходими и неизбежни за революционната борба. Народните сили трябват, редът и спокойствие пречат и времето не чака. Тук, в революционния лагер, всичко кипи, за да събори всичко, което пречи. Кипи, за да спечели време, за да организира народните сили и да разруши робството: да махне реда и спокойствието в тиранската азиатска държава.

Така из недрата на един и същ народ изпъкват две гледища, два фронта. Възправят се два непримирими лагера един срещу друг: духовенството със своята търпелива, бавна, еволюционна програма и светският борчески елемент с неумолимата и светкавична бързаща революция.

В 1872 борбата е още в своето начало. По-млади и неопитни духовници се опълчват против революционната практика. Опълчват се теоретично още. Централният комитет в Букурещ е взел решение да приложи терористически метод, за да осигури средства и успех за своето дело. Наредено е да се наказват със смърт противниците на революцията. Като първа жертва на това решение пада дякон Паисий, протосингел при митрополията в Ловеч и близък приятел на поп Кръстя, убит в Орхание от Д. Общи, шеф на революционната екзекутива. И поп Кръстю с горчивина бележи в своя „требник“ за това убийство на дякона, „който гние в Орхание, убит на права Бога от ръцете на несмислените наши народни двигатели". Той не е забравил нито за случайното почти убийство, извършено от самия Левски в Денчовата къща в Ловеч – пак през 1872: „невинното младо момче, убито посред пладне от несмислена ръка, на което кръвта и днес вика за отмъщение!"

Раздвоението между единия и другия лагер е очевидно. То съществува и в самата душа на свещеника, противник бездруго – и по характер, и по възпитание, и по сан – на всяко насилие. И това раздвоение, което виждаме изразено в „требника" даже и тъй късно, в 1879 г. – седем години по-подир от самите случки, – ще да е съществувало в душата на п. Кръстя още по-неукротимо през самото онова време. Хващането на самия Левски дойде пак в свръзка с терористичните посегания и конкретно в свръзка с обира на орханийската поща. Изпълнителите издадоха един другиго си, беше хванат и Д. Общи, той продължи да посочва съзаклятниците и издаде също поп Кръстя. Съществуват данни, че п. Кръстю предварително е бил против обира и изобщо против терора. И тъй като е издаден на своя ред, арестуван и „по зверски начин принуждаван да изкаже всичко", то той съди в „требника" си виновните за цялата катастрофа, както несъмнено ги е съдил още тогава, когато сам стои пред смъртна опасност. „Тия (хванатите революционери), като бяха чисти и мъдри хора и като знаеха мъдро да вършат работата си, защо вършиха такива глупости и варварства, та доведоха работата дотам? Кой и защо уби дякон Паисия, когато той беше невинен човек и който и при издъхването си не изказа убийците, ако и да ги знаеше кои са" (к. н.). Дякон Паисий е знаел хората на терора, разубеждавал ги, говорил против тях, проповядвал против гласежите им и затова е убит. „Кой и защо уби – продължава поп Кръстю – невинното младо момче в Ловеч (в Денчевата къща) и защо отиде там[1]. Народ ли да събужда, или къща да обира и хора да убива. Всичките тия глупости докараха работата дотам, според Евангелието: „Имже мераго мерите, измерится вам." Ако тия народодвигатели се наемаха да събудят народа на въстание, то с обиране къщя и хазни и с убиване невинни хора ли трябваше да бъде?“

---

[1] Богатите хора са били предупреждавани да внесат известна сума за комитета. Ако не внесат с добро, принуждавани са насила, обирани са или убивани. Такъв е случаят с Денча, също богат човек. И герой на терористическото изпълнение в случая е сам Левски.

Това са бездруго същите ония мисли, които и дякон Паисий е отправил в проповедите си против комитетските хора и за които е пламнала враждата против него. А те говорят ясно за раздвоението в душата на поп Кръстя в онова време. Той е сам духовник и другар на Паисий и едновременно е привърженик на комитета. Ето тука е трагедията. Нея всякой трябва да разбере и трябва всякой да разбира, който ще повествува за всичко последвало с п. Кръстя, доде той да предаде Левски.

Но нека се върнем пак до нашите разсъждения. Този непримирим антагонизъм между двете воюващи партии преди Освобождението не съществува в наше време. Няма условия за него в наши дни. И, с една дума, ако говорим за недостойни дела, извършени някога, в миналото, от някой духовник, толкова повече не можем и не бива да бъдем подозирани днес в прикрит антагонизъм към духовното съсловие. Няма елементи днес в нашия живот за това. Като сме модерна държава, духовенството в наши дни заема едно безобидно за никого положение. То стои настрани от обществените или партийни страсти и то е заето и длъжно е да е заето само с религиозните си функции. Така щото само в областта на последните може то да бъде съдено като съсловие. Всяка простъпка на духовник от частно естество трябва да се разглежда, както се и разглежда пред съда, като такава на обикновен гражданин. Всяка чувствителност или всяко смълчаване пред младежта е грешка против доброто възпитание. Една от най-добрите черти на англосаксонското възпитание – което е образцово в новите времена – е обръщане с младежта като с пълно оформени личности. Истината не трябва да се пести пред никого[1].

При това нека погледнем на въпроса и от практическа страна. Едно подозрение или обвинение, хвърлено върху духовно лице, не е от естество да унизи, да смути кого и да е било в практическия живот или да пакости изобщо на духовното съсловие. Последното се обслужва по-скоро и се ползува в случая. Всякой би трябвало ревностно да посочи на ръководителите на духовното съсловие едно духовно лице, което с простъпката си ни учи, че не е съумяло да хармонира възпитанието и делата си в частния живот с достойнството на дълга, което му се налага от важното положение и от високия сан в обществото. Съсловието трябва да благодари, че е било улеснено да се ориентира правилно за делата на един недостоен свой член.

---

[1] Любопитният читател може да намери подробности върху това преимущество на англосаксонското възпитание у Иполит Тен: „Notes sur l’Angleterre“.

Между друго г. К.-Б., когото малко време забравихме, но вече достатъчно споменувахме, ни е дал показанията и на високопоставени духовни лица в полза на поп Кръстя, ловчанският епископ Максим и негово високопреосвещенство Максим Пловдивски, председателствуващ Светия синод, са били, бездруго убедени, че служат на истината и науката с ония свои думи, които са поверили на този автор. Не са нито подозирали, вярвам, оная незавидна кавалкада от лъжи и прекроявания, към която ще бъдат дръзко причислени като сподвижници.

При туй през устата на едного от тия двама високопоставени пастири авторът е ангажирал името и на някогашния глава на нашата черква негово блаженство покойни Йосиф I. За съжаление и тук защитата на поп Кръстя се води по един пустословен и жалък начин, който, наместо да ангажира ума и знанието на читателя, осветлява нечистото намерение на автора пред цялото общество.

Ловчанският епископ по видимому е помислил, че с няколко сухи канцеларски фрази ще разреши един дългогодишен спор из историческата наука. „В архивите на митрополията – казал той – няма никъде споменато името на поп Кръстю, в смисъл да е бил наказван или пък провинен в нещо.“ По-добре, че няма никъде споменато, защото нямаше за нищо да служи. Каноническите наказания или провинения щяха по-скоро да говорят за съжденията на ония, които са ги упражнили, отколкото за фактическата страна на въпроса. И преосвещеният епископ продължил още: „Поп Кръстю е назначаван от негово блаженство екзарх Йосиф за орханийски архиерейски наместник“ (стр. 28). По-добре, че е бил назначен и отдалечен от Ловеч, та ни дава повод ний да си правим по-други заключения, отколкото може да е мислил негово преосвещенство.[1]

---

[1] Трябва да се има предвид, че Йосиф беше ловчански митрополт, преди да бъде провъзгласен за екзарх, а то ще рече преди или до Освобождението, когато п. Кръстю се намира под всесилното покровителство на турската власт, за да не може никой да го побутне.

Колкото до пловдивския митрополит Максим, председателствуващ Светия синод, той тълкува още по-отблизо работата – под редакцията на г. К.-Б., разбира се. „Орханийци – казал той – дошли да молят негово блаженство да не им изпраща предателя п. Кръстя. На това той им казал, че той знае кой е предал дякона." А той бездруго е знаел, че п. Кръстю е предателят, и затова не им и казал кой е предател. „Поп Кръстю – продължил митрополитът – не е бил виновен и негово блаженство никога не би го допуснал да свещенодействува с него в един и същи храм." И май че не го допуснал, както се вижда. Но пловдивският архиепископ завършил показанията си: „Негово блаженство имал съображения да не съобщи името на предателя" (стр. 50). Разбира се, че той наистина е имал съображения да не съобщи на орханийци името на предателя и все пак да им го изпрати за архиерейски наместник, за да се отърве от него.

Същите или подобни показания нашият автор е вложил в устата на стария ловчански свещеник поп Евстати, с когото се запознахме вече. Свещеникът бил казал: „Негово блаженство беше голям формалист и догматик, нямаше да позволи на поп Кръстю да служи с него, па ще е и да го аргоса" (стр. 8). Добре е сторил негово блаженство, дето все пак не му е позволил да служи с него, па ще е и дето не го аргосал. Имал е свои съображения. Впрочем старият ловчански свещеник изповяда пред мен, че не е говорил подобни думи и че те му са натрапени от г. К.-Б.

Колкото до негово блаженство, лицата, които цитират думите му и твърдят въз основа на тях, че е знаел кой предаде Левски, тия лица не съобщават точно какво е знаел и как, отде го е знаел негово блаженство. Тяхното намерение само е да ни разколебаят да не виним п. Кръстя. Те искат да ни кажат, че негово блаженство е знаел, какво п. Кръстю не е предател и че предатели на Левски са други.

А като тъй аз се постарах да не кажа нищо от себе си. Ограничих се да им посоча само колко са несигурни и даже двусмислени техните уверения. Те тълкуват думите на негово блаженство в една смисъл, както им се нрави, а аз изтъкнах, че същите думи може да крият в себе си и друга мисъл. Всякой случай аз и сега съм ясен в указанията си толкова, колкото те са самоуверени в своите едностранчиви тълкувания.

Между това безразлично е за мен – помимо всичко: в полза или не на моето становище – безразлично е в научна смисъл дали негово блаженство е наистина знаел онова, което му приписват. Безразлично е дори, ако не е знаел нищо, а го товарят сега с чуждици. Сам аз не се грижа твърде дали е знаел или не. Историята не се грижи въобще за знанието или незнанието на някого. Тя е едничка, която знае и която трябва да знае.

Но тук не е дума нито за личността на историка. Историята е нещо само за себе си. Тя е съвкупност от метод и изкуство. Вземете например едно случайно убийство: пушката нечакано се изпуснала, убиецът се уплашил и избягал. Предстои сега да възкресим случката във всички подробности и да открием убиеца. Дошла полицията, пристигнал следователят, съставили акт и пр. Трупа прибрали, констатирали смъртта черно на бяло, умрелият е предаден на близките му, погребан е еди-кога, еди-къде и в присъствие на еди-кого и пр. Това е една случка. Ако бъде от по-голяма важност, ще се превърне в историческо произшествие. Фактите, подробностите са налице, никой не отрича, че случката е действителност. Оттука почва и историята: от реалната и неоспорима съвкупност на подробности, които съставляват една случка или едно произшествие: съставляват един факт за себе си в живота. Тук историята ще приложи метода на всестранното последователно изучване – метод, налаган от науката. Подробностите ще се подберат чрез критически разбор и ще се поставят всяка на свое място, по значение, по време, по близост и пр. Изкуството ще циментира частите и ще ги свърже в един целокупен образ. Всичко това е вън от личността на историка и вън от услугите на съучастници и случайни свидетели, които помнят и които говорят за произшествието.

III

ПЪРВОТО ЗАПЛИТАНЕ НА П. КРЪСТЮ В МРЕЖАТА НА ПРЕДАТЕЛСТВОТО

Онази обстановка, която още първия момент ангажира ловчанския свещеник в черното дело да предаде Левски, е твърде интересна от психологическа страна. И главно тя е фактична. Като начало и като решаващ момент неините подробности не се оспорват от никой писател досега. Полемиката, която пламва по-късно, се държи, както ще видим, за частности от по-послешните моменти. Ето защо тук трябва да бъдем подробни и внимателни. Тази първа обстановка прочее – с нейния исторически колорит от онова време – ни се рисува в следния образ[1].

Обирът на пощата от Орхание става на 19 септември 1872 г. До края на същия месец съзаклятниците – комитетски хора – се издават един други. В началото на октомври е заловен сам Димитър Общи, началник на извършеното в име на комитета терористично посегателство. Заловените патриоти из Тетевен, Етрополе и Орхание прегръщат мисълта да изкажат пред турската власт цялата съзаклятническа организация. С това те целят да отбият от себе си обвинението, че са обикновени крадци и разбойници, както и да смекчат може би собствената си съдба. Димитър Общи прегръща същото решение.

Тези обстоятелства са истинската база на всичко, което следва в Ловеч. Комитетските членове тук са били на страната на Д. Общи за обира, те са морални съучастници. Поради туй те очакват също да бъдат издадени.

Така че с настъпване на нечаканата и нещастна развръзка със случката в Орханийско настъпва и тежка морална криза в самите членове на централния комитет в Ловеч. Те или трябва да приемат системата на Д. Общи и да продължат да се самоиздават един други, или да жертвуват себе си според клетвата, която са дали в името на народното дело и на революционния устав.

---

[1] В консеквенция на изказаните от мен мисли по историческия метод аз ще се държа само за неоспоримите факти и за документите, които познаваме или с които разполагаме. Живите източници или спомените на отделни съвременници ще използувам само доколкото отговарят на фактичното и документираното положение на нещата. Ще бъда систематичен, за да не наруша симетрията в моето късо изложение. Спокойното и широко повествуване, за цялата случка остава да дам в биографията на Левски, която готвя.

Сам Левски е бил против обира (Арх. I. 75).

На 7 октомври ловчанският комитет писмено предупреждава Апостола да не идва за скоро време в града им. Издайничествата от Орханийско са в пълен ход, има страх поразията да не се пренесе и в Ловеч в момента, кога пристигне Левски, и да бъде заловен и той. Така че доблестен е основният дух, който диша из това писмо, той е достоен за авторите си революционери. Те бързат да предвардят своя водител, без толкова да мислят за себе си. Гледат да спасят каквото може още да се спаси, па макар сами да загинат.

Положението е наистина критическо. Но и сам Левски е бил предвидлив и неговата предвидливост дава сега плодове, спасява донякъде положението. Той не е доверявал на Димитра Общи, който някое време го придружаваше в обиколките, и не го запознавал с всички членове на централния комитет (Арх. I. 74). Така Общи е могъл сега да спомене пред съда в София имената само на двоица из Ловеч: Марин п. Луканов и Д. Пъшков. Той посочил и един поп за член на комитета, но името му не е знаел. И турците хващат – заедно с наименуваните двама – още и стария поп Лукан, един невинен човек. Хващат го вместо поп Кръстя, касиер на комитета, защото, очевидно е, че сами органите на властта в Ловеч не са осведомени за повече. Това трябва да се запомни добре.

Троицата са били хванати на 30 октомври[1]. Те стоят арестувани и задържани в Ловеч.

През това време в турските правителствени среди настъпва известно разочарование. Числото на арестуваните е порасналo неимоверно. Това заплашва да компрометира турската държава пред европейския свят. Ето тъй от Цариград е последвала бърза заповед да се прекратят масовите арести. Отсега ще се туря ръка само на сигурно доказани виновници. И главно на по-видни революционни водители.

---

[1] Според една версия поп Лукан е бил хванат няколко дни по-после.

Марин п. Луканов и Д. Пъшков прочее биват задържани в Ловеч докъде средата на ноември. Властта през това време в Ловеч полага известни усилия те да се признаят в съучастничество[1]. Целта тук е двойна: като се признаят, да посочат и свои другари още. Но без резултат. Двамата успяват да държат мълчание.

Додето те са в Ловеч, моралните изпитания, на които е изложен поп Кръстю като техен другар и като виден член на комитета, са още наполовина. Истинската криза за него настъпва с тяхното експедиране – заедно с поп Лукана – за София. Тук, пред съда, ще стане най-подир явно, че не старият Лукан, а други поп е посоченият от Д. Общи съучастник, и тогава ще хванат него. Както действително се и случва.

Пътят от Ловеч до София през Орхание – при тогавашните съобщителни средства – е два дни. Отправени на 13 вечерта, те са в седалището на съда едвам на 15 ноември. Престояват в затвора 3 – 4 дни, додето бъдат повикани на разпит и на очна ставка с Д. Общи, който ги издаде. Тука предателят вижда грешката си или грешката на ловчанските власти, освобождава невинния старец поп Лукан и иска да хванат по-младия „кьс поп“ – който не е друг освен поп Кръстю.

В Ловеч е телеграфирано на 17 ноември – най-рано, – че старият поп се освобождава и че трябва да бъде хванат и отправен в София по-младият поп.

Поп Кръстю прочее е хванат и арестуван в Ловеч на 17 ноември вечерта или на следующия ден, 18 ноември най-рано. Но той е държан само една нощ в ареста и пуснат заранта. Пуснат е да си отиде вкъщи, както и да се движи свободно из града. Не е отправен в София.

Тука е възелът на фактите и последиците.

През тази нощ бездруго поп Кръстю е бил изправен най-подир лице с лице пред фаталното решение, пред което стояха двамата му другари, хванати преди него: или да последва примера на Д. Общи, като издаде себе си и още други, които може, или да мълчи по образец на двамата си предшественици и да понесе като тях тежките последици: да бъде отправен в София, да бъде съден и пр.

---

[1] В Цариград са осветлени вече, че обирачите на орханийската хазна не са разбойници, а революционни агенти, и там гласят да пратят в София специална съдебна комисия или един чрезвичаен държавен съд с особени инструкции от политическо естество. Забавянето на ловчанските затворници да не бъдат незабавно експедирани за София стои в свръзка и с това обстоятелство. В София са предупредени да не развързват на своя глава нишката на революционното съзаклятие, преди да пристигнат специално за тая цел назначените лица.

Така почва и развръзката за него през тази нощ.

Поп Кръстю изповяда сам в „требника“ си, че нея нощ в затвора бил „със зверски начин принуждаван да обади всичко“. Но там имаме и други указания – пак от самия него подчертани, – указания, които ни говорят за състоянието душевно, в което той се е намирал.

Явно е, че е бил принуждаван и насилван: в това няма защо да се съмняваме. Не е въпрос за размера на насилията. Явно е също, че п. Кръстю трябвало да преодолее тежката обстановка и да вземе едно решение.

Но тука има едно сериозно заплитане на нещата да преодолеем. Така че не е достатъчно по-нататък да излагаме или да повествуваме само фактите в хронологически ред. Трябва да минем към психологическа анализа.

Двамата другари на поп Кръстю от Ловеч са хванати преди него. Додето те се маят в Ловеч, той не е обезпокояван. Но щом отиват в София, идва телеграфическа заповед да задържат и него и да го отправят за София.

Поп Кръстю е останал прочее с впечатление, че двамата му другари от Ловеч са го издали. Той пише: „Защо, като се хванаха тяхна милост из Ловеч и се откараха в София, и телеграфът пристигна за п. Кръстя? Ловчанските труженици са били издадниците.“[1]

Дописката – или черновка от дописка в отговор на обвинения за предателство, лансирани във вестниците, – прочее дописката, из която цитирам тези редове, е писана от п. Кръстя на 29 ноември 1879 – седем години след случката с него в Ловеч. Ако той след толкова време остава убеден, че неговите другари са го издали, то още повече това убеждение ще да се е гнездило в неговата душа през онази страшна ноемврийска нощ, когато бива хванат и изтезаван в ловчанския затвор.

Както се знае, освобождението на България дойде скоро, заточените другари се върнаха. Поп Кръстю можеше през това време да се осведоми по-добре. Но той не е успял, както виждаме, да направи това. Попречили му са някои обстоятелства, до които ще се докоснем по-подир.

---

[1] Д-р Стоянов: „Градът Ловеч“, стр. 52. – Дописката в „Требника“ на поп Кръстя е препечатана в тази книга точно и за улеснение на читателя аз цитирам из нея. Оригиналът на „Требника“ се пази в Народната библиотека.

Естествено е, че тази вяра в низката постъпка на другарите му Марин п. Луканов и Д. Пъшков не само го е оскърбявала и озлобила душевно, но тя го е правила нелогичен и беззащитен пред мъчителите. Той не е могъл да отрече съучастничеството си. Негови близки другари се самопризнават във вината и посочват и него за техен сподвижник, не остава, освен той сам да се преклони и да направи същото.

Ето оттука прочее и фразата, която знаем вече: „Кой стана причина да уловят п. Кръстя и със зверски начин да го принуждават да обади всичко?" („Требник", стр. 52). Тая фраза добива сега за нас едно по-определено значение. Поп Кръстю се е самопризнал и изказал е каквото можел или каквото е счел за нужно да изкаже.

За тоя тежък факт ни говори също тъй недвусмислено и друго едно място из дописката в „Требника". И дори тук имаме по-ясно указание как поп Кръстю е излязъл из опасното положение, в което самопризнанието го въвежда. „Такивато глупави работи (издаване един другиго) – казва се там – имаха и такъв край. И тоя край щеше да бъде подебел, ако п. Кръстю не постъпи някак разумно, като видя, че по други начин не ще може да се погаси належащият пожар и с един изкуствен начин да убеди правителството, че не съществува такова нещо, което се дири от София, според доказателството на софийските затворници, т. е. в Ловеч каква работа има и кои и колко са участниците. Ако п. Кръстю беше такъв, за какъвто тия мислеха, дали тогава не можеше той да изкаже толкова работи и да увлече в примка толкова души, според както я караха тяхна милост" (стр. 53).

Имаме две тези: 1. поп Кръстю не е избрал пътя на „тяхна милост" в София и 2. все пак „разумно" и „по изкусен начин убедил правителството" за нещо.

Методата на първите затворници из Орханийско, Тетевенско и пр. в София знаем вече. Те предпочетоха да издадат всички подробности по революционната организация, за да не минат за обикновени разбойници и обирачи на пощата; гледаха да посочат колкото се може повече свои другари, за да облекчат съдбата своя и на всички. Очевидно тази система п. Кръстю е избягнал, но само отчасти.

Остава обстоятелството, че той е бил убедил правителството за нещо. Тук е централният пункт на загадката.

Пита се: в какво е убедил или е могъл да убеди правителството? И пита се още: как и срещу какво правителството го е освободило? По кой „изкуствен начин“ то ще да е било убедено да го освободи?

Кой е този „изкуствен начин“?

От София се искало – „според доказателството на софийските затворници“ – поп Кръстю да обади „каква работа има в Ловеч и кои и колко са участниците“. Той отклонил правителството да не настоява за това.

Тука имаме работа с едно неестествено поставяне на въпроса от страна на п. Кръстя. Фактически то е втори етап от неговата заблуда. Първия етап познаваме и той е: п. Кръстю е предаден от Д. Общи, а мисли, че са го посочили ловчанските му другари. Той е убеден, с една дума, че в затвора в София всички предават, а фактите все пак говорят против това. Д. Пъшков и Марин п. Луканов нито себе си издадоха, нито кого и да е другиго. По-късно там дойде и Левски, и той не издаде никого. Ний още има да се върнем по тоя въпрос.

Та не всички в София предават. И това е първата заблуда на п. Кръстю. Втората не е в по-малко противоречие с обстановката и фактите.

И наистина, телеграфът от София не е носил по-друга заповед, освен да хванат п. Кръстя и да го експедират да отговаря пред съда в София. Да мислим другояче ще рече да грешим против логиката. Че и сам п. Кръстю тъй обозначава съдържанието на телеграфическата заповед. Там, пред съда, той имаше да отговаря за каквото го попитат.

Освен това трябва да си припомним пак, че правителството се беше стреснало от голямата цифра на арестите, които насърчаваше сам софийският паша, и от Цариград последва заповед властта да се ограничи само с излавяне на ръководни личности в революционната организация – което отбелязахме и по-рано. Въпросът е дали п. Кръстю е знаел за тази разпоредба и да не се бои, че властта в Ловеч има интерес да почне масови арести. Тук е ключът за втората негова заблуда.

Въпреки тези разпоредби поп Кръстю, от друга страна, пак е изтезаван в затвора „да обади всичко“ – както ни уверява сам. Така че остава да видим дали това е допустимо.

Органите на властта в Ловеч има още да дебнат, те има да ловят още ръководни революционери и след поп Кръстя. Те имат интерес да бъдат информирани в подробностите за Ловеч. Освен това с изтезанията върху хванатия виден комита те вървят навярно в пътя на личната ревност. Искат да услужат колкото се може по-добре на своята държава. Това може най-лесно да се допусне.

От разпитите в София властта изнесе заключението, че из великата империя на султаните кръстосва опасен враг на държавата, и от Цариград последва заповед до всички административни центрове да направат всичко, за да уловят шефа размирник. Официално даже една сума се предвиждаше като възнаграждение за хващането на Левски.

Ето това е бездруго очевидната пружина за оная ревност, която полицията в Ловеч показва с изтезанията над п. Кръстя. Марин п. Луканов и Д. Пъшков, додето са в Ловеч, са разпитвани също всеки ден, тям е обещавана сума да обадят всичко за Левски. Разликата с п. Кръстя сега е само в жестокостта на обноските с него. Но и то само според неговото показание. Защото – както намекнах вече – не е въпрос за размера на изтезанията, пред които е отстъпил п. Кръстю.

А все пак турците са с него по-милостиви, отколкото с двамата негови другари, те го пущат веднага на свобода, додето ония са отправени в София и оттам – на вечно заточение. А заточението в най-много случаи беше равно на смърт. Хората измираха често по път още, а най-вечето и сигурно гинеха от неволи в самото заточение.

Та мисълта на п. Кръстя, че главната жертва, която от страна на властта се искала от него, т. е. да последва пътя на Д. Общи и другарите му в София, за да издаде множеството от местни революционери, е ненавременна и не отговаря на истинските намерения на полицията в Ловеч за момента. Това е самоизмама у поп Кръстю. И тъй като мъчителите му не ще да са били слепи и да не видят неговата заблуда, трябва наистина да приемем, че са дали вид пред жертвата си, че му правят най-щедрата отстъпка, като му позволят да мълчи за Ловеч. А могли са също да играят изкусно, като правят лице, че са убедени, от уверенията на п. Кръстя, какво в Ловеч няма нищо от онова, което в София са разкрили за други места. И така именно са преместили центъра на тежестта за обвиненията на друга почва.

Защото всичко това не е изключвало личната виновност на поп Кръстя пред тях като посочен вече и като истински съзаклятник.

Положението е ясно. Другарите му са издадени от Д. Общи, от същото лице наименуван е и той. Другите са изпратени в София и ги съдят, за да бъдат осъдени, искал се прочее телеграфически и той и трябва да бъде изпратен и съден също. Това са фактите, това е обстановката. За други факти и за друга обстановка не може да се мисли.

Неговите мъчители в Ловеч, като му са направили най-голямата според него отстъпка за всичко и за всички в тоя град, трябва най-подир и за неговата лична вина да са искали една отплата. Тази отплата е трябвало да бъде също тъй една велика услуга към тях от негова страна.

Коя е прочее тая услуга? Коя би могла да бъде тя, срещу която поп Кръстю ще осигури неприкосновеността на съмишлениците си в Ловеч и ще извоюва свободата си и ще спаси и сам главата си?

Тук досягаме вече самата ядка на въпроса за предателство.

Нека се държим по-близо пак до гласа на фактите и на обстановката. Нелогично е да приемем, че поп Кръстю е успял да убеди полицията в Ловеч какво в техния град няма съзаклятие и съзаклятници. В София знаят цялата истина, знаят я вече и в Ловеч. Нелогично е също да приемем, че този вид успех на п. Кръстю – да убеди властта в Ловеч – е стигал, щото той да бъде пуснат на свобода. Това положение ние засегнахме вече. Не е властта в Ловеч, която знае за състоянието на нещата и тук, и другаде и която може да присъжда и оправдава: на нея заповядат от София и тя изпълнява. Заповядано ѝ е да хване поп Кръстя и да го експедира, тя ще изпълни това. Заповедта е била телеграфическа. Трябвало е друга телеграма, с която от Ловеч да искат да се пусне поп Кръстю. И пак още друга телеграма от София, с която да се съгласят и да заповядат той да се пусне.

Защо се съгласили? Какви обещания е получила властта в Ловеч от поп Кръстя и като ги съобщила в София, оттам одобрили да го пуснат? На ръководните лица в провинцията предварително е заповядано да заловят най-главния враг на държавата, обещано им е повишение и възнаграждение. Каймакаминът от Ловеч иска да му се остави услужливото лице п. Кръстю на разположение и получава разрешение. Нищо повече.

Не е ли могъл п. Кръстю да остане в затвора в Ловеч? От какво естество трябва да е обещаната от п. Кръстю услуга на властта, та да се налага той да ходи и да се движи свободно из града?...

Някои автори приемат, че дописката на п. Кръстя го оправдава съвършено. Но явно е, че подобно заключение може да чакаме само от наивни четци или от такива, които не познават основно нещата. Премълчавам за други, които служат на едно разбиране, изтичаще от предвзета мисъл. Една мисъл да се оправдае на всяка цена п. Кръстя, както е случаят с г. К.-Б., или да се премълчи на всяка цена за същия – както е случаят с г. Н. Станев и др.

Аз казах и друг път думата си по тоя предмет („Мир“, 7771). Казах я решително и повтарям я тука. Авторът на дописката, из „Требника“ – сам п. Кръстю – с опита си да се оправдае пред вестниците, които го бедят, че е предател, тъкмо потвърдява онова, което е искал да отрече. И казах още, че от всичко това излиза една смесица от отричане и от самопризнание. Че то е една своеобразна, заплетена и жалка, ако щете, психика.

Разбира се, не трябва да се четат думите, които наистина по своя външен смисъл искат оправдание на автора си. Трябва да проникнем в скритата книга на душата, дето царува смут, дето напънът е неудържим, да се намери какво-годе – макар и жалко – оправдание за извършеното зло. Един напън, който – помимо думите, които четем – говори сам за себе си и разголва сам нещастната душа пред нази. Цялата дописка при внимателно изучване може да се обобщи в една-едничка мисъл. Тя подразбира нещо, което е извършено от писеца и което не се назовава никъде. Нещо, което тежи на съвестта на грешника и което той не се решава да признае. Нещо, което той не смее да отрече открито, но което се старае все пак да смекчи. Така цялата дописка от край до край е наниз от оправдания пред равно или повече виновни от самия писец. Не е апел, прям и честен, отправен към строгата и чиста обществена съвест да се проникне тя – обществената съвест – с духа на правдата и да оправдае невинно и жалко набедения. Не е апел, щото обществената съвест да се проникне с духа на правдата и въоръжена с него, да освободи от отговорност невинно и жалко набедения.

С една дума, това не е и не може да бъде самозащита на п. Кръстю. Тук имаме глас на провинена душа, провинен човек, който иска да се оправдае, защото другите били по-провинени от него.

Душевното смущение на автора на дописката е толкова силно, че в полемиката си с бивши свои другари, сега негови обвинители, издава ни някои подробности и тайни за самия себе си, които иначе нямаше откъде да знаем. „Кой обади на правителството – пита той, – че п. Кръстю знае всичките участници в Ловеч по име, както и

Левски де се той намира?“ (52).

Този, който иска да изтръгне от него тайната де се крие Левски, трябвало е да почне от това, че поп Кръстю знае всичките участници в Ловеч по име и че знае де се намира и крие Левски. Така се възкресяват двете централни точки, върху които турската власт ще да е насочила разпита си при изтезанията на п. Кръстю в ловчанския затвор: 1. да се знаят всички съучастници в Ловеч, без да се посяга на тях; и 2. да се открият скривалищата на Левски в тоя град и да се вземат мерки той да се залови.

Командуващите лица в провинцията са предупредени от началството си двояко: 1. че за залавянето на Левски ги чака повишение в службата и парично възнаграждение; и 2. че за масови арести на населението, за обиски из града, разкарвания на маловажни лица и всякакви шумове от политически характер ги чака наказание[1].

Така се разяснява и двойността на темата у поп Кръстя из цялата дописка: като предаде един, да спаси многото в Ловеч, че и да спаси себе си заедно. Долавя се онуй, което той нарича, че е постъпил разумно, да убеди правителството с един изкуствен начин, че не съществува такова нещо в Ловеч. Убедил правителството да не дири това, което то не искаше вече да дири. Но и посочил му – както ще видим – една или две къщи, дето Левски слиза или може още да слезе.

И поп Кръстю продължава в тоя дух полемиката си с бившите свои другари, сега негови обвинители. „Ако поменатите труженици с едно заплашване изказаха един други (и) толкова души, (а) още и невинни хора смесиха в тази работа, то с какво право и с каква чиста съвест наричат другиго издадник?“

Те, разбира се, можеха наистина да бъдат с „нечиста съвест“ и пак в обвинението към поп Кръстя да излязат прави. Но п. Кръстю със собствената своя смутена съвест иска да каже друго. Той мисли: 1. аз бях подложен на „зверско“ заплашване; 2. аз не изказах „толкова души“ и 3. аз не изказах невинни хора. Което ще каже още: както вие мен издадохте, тъй и аз издадох едного другиго, но пак не сме наравно – вий посочихте комитет в Ловеч, за да идат жертва виновни и невиновни, а аз свърших с една-едничка жертва, по-виновна от мен и от вази. И пита решително в заключение: „Тогава с какво оправдание другиго наричате издадник?“ (53)

---

[1] След залавяне на Левски ловчанският каймакамин бива повишен на служба в Мала Азия. През всичкото време, доде напусне Ловеч, той е особено любезен и близък с поп Кръстя и деликатен спрямо цялото население.

Аз мисля прочее, че от изложеното за нас става ясно: 1. че поп Кръстю не е избягнал да признае пред властта, дето е съучастник в революционната агитация в Ловеч: 2. че той е подлежал неминуемо да бъде съден и осъден в София, но бива пуснат в Ловеч; 3. че както не е избягнал да издаде себе си, така не е могъл да не издаде де се крие или „де се намира“ Левски, и 4. че е оставен от турската власт и пуснат на свобода в Ловеч, за да доизкара разкриванията си по залавяне на Левски. Постепенно ще се запознаем с неговите действия, които не биха били възможни, ако не е пуснат да се движи свободно из града.

Това е смисълът на общите факти и на обстановката. Това е смисълът и на самопризнанието по извършеното от п. Кръстя през нещастната ноемврийска нощ, когато е бил арестуван.

Че поп Кръстю е издаден не от своите другари ловчанци, но от Д. Общи, имаме достатъчно факти налице и последните не дават никакво място за съмнение. Заседанията на чрезвичайния съд в София бяха почти публични, показанията на всички подсъдими са коментирани от съвременния печат и решенията на съда – съобразно с тези показания – са също налице. Но до това ще се докоснем пак и другаде.

IV

ПОЛЕМИКАТА

(Наслоения и анахронизми)

Срещу реалните действия на п. Кръстю, които са начало на предателството и които аз цитирах, потвърдени черно на бяло от самия него, защитниците негови излизат с данни от разместени и невъзможни времена и с наслоения на чувства и усети от друга епоха. Като ги вземем изцяло, тия данни и тези наслоения чертаят един образ на заблуждението, едно подобие на сътворен, целокупен анахронизъм. Да не кажа, че те образуват един паметник на безнаучния метод, на невежеството.

Човек се чуди на неокачествимото море от безсилие, в което страстта на временните борби е потопила даже хора, изпъчени да говорят в име на историческата правда.

Всичко туй ми налага да се спра по-подробно върху произхода на полемиката и върху по-главните преходи на развитие в нея. И това трябва да сторя, преди да съм се върнал пак към хронологическия разказ как п. Кръстю, след като е почнал предателството, стъпка по стъпка довършва черното си дело.

Така именно моята книга се разпада на още една глава освен настоящата, която току-що подех. И паралелно с перипетиите на предателското дело прочее ще продължа в следующия отдел да отбелязвам всички подробности и на полемиката.

Две са – това вече знаем – главните точки в присъдата, която тежи на плещите на п. Кръстя: злоупотребление на комитетски пари и предателството. Първото съставлява предпоставка, второто следва като резултат.

Освен онова, с което в начало се запознахме от показанията на протоиерей Евстати п. Стефанов, този почтен стар ловчански свещеник бил изповядал пред най-новия защитник на п. Кръстя още следното: „След Освобождението – бил казал той – се пуснаха слухове за някакъв спор за пари – сметки още от стария комитет. Види се, причина е било писмото на Анастас п. Хинов.“ Аз цитирам пак из книгата на г. К.-Б. (стр. 8).

Последната алюзия за писмо е волна прибавка на автора.

Всичко друго наистина е могло да бъде казано от маститият протоиерей и облача една реална истина за своето време: и преди, и след Освобождението п. Кръстя обвиняваха, че е присвоил комитетски пари.

Но ето как стои целият въпрос, който не би ни занимавал толкова сам по себе, но е интересен, защото в своите гънки крие корените на цялата по-късно пламнала полемика.

Спорът за комитетски пари, присвоени от п. Кръстя, води своето начало още от самия Левски преди залавянето му. Това ще разгледаме в следващата глава. Вън от това обаче Каравелов още след смъртта на Апостола – в оная бележка в „Независимост" от 1873, която знаем – намеква, че п. Кръстю е предал началника на комитетите от любов към парата.

Каравелов през онова време живееше в Букурещ, това е известно. За всички произшествия из вътрешността на България, които хроникира във вестника си, той получава сведения пак от вътрешността на страната. Кореспонденцията до него иде през разни пътища и главно през Русчук. Най-често тази кореспонденция е устна. Комитетски хора под вид на търговци преминават Дунава и разказват на големия публицист какво се знае и говори във вътрешността.

Така вътре в България знаят и приказват туй, което се знае и приказва в Ловеч, дето живее поп Кръстю и дето става хроникираното събитие. Това и донасят на Каравелова.

С една дума, трябва да приемем, че в столицата на централния комитет за вътрешността на България мълвата работи още в 1873 – веднага след смъртта на Левски, – че п. Кръстю е скрил у себе си и присвоил комитетски пари. По-подир полемиката отрича това прегрешение на п. Кръстю не само като слух, но и по същество. И както виждаме от горния цитат, прави се опит всичко да бъде прехвърлено върху база на някаква публицистическа интрига, а оттам вече да се метне върху плещите на други, предназначени вместо п. Кръстю прицелни точки на обвинението.

Така че полагат се преднамерени усилия въпросът за присвояване на комитетски пари да се отнесе до Марин п. Луканов и Д. Пъшков. С една дума, да се отърве – както намекнах вече – п. Кръстю от отговорност. При поправка на „анкетата" на г. К.-Б. аз посочих колко е противоестествено и фактически невъзможно парите, които са в ръце на отговорния касиер на комитета п. Кръстю, да минат в други ръце: други да ги присвоят, а невинният да отговаря за тях. Върху туй фактическо положение на въпроса ще бъде още дума в следващата глава.

Да дойдем сега на нашия предмет. Спорът хронологически е почнал още преди Освобождението и нито по формален ред, ни по същество не може да се свързва с писмото на Анастас п. Хинов. И оттук следва, че „причина“ или изходна точка за спора е самото деяние на п. Кръстя да присвои комитетски пари. Всякой случай факт е, че в комитетската каса е имало пари и че тези пари не са минали по законния ред, предвиден в революционния устав, от ръцете на касиера п. Кръстю в други отговорни ръце[1].

Писмото на А. п. Хинов се публикува едвам в 1923 г. Поп Евстати не ще е знаел за тази публикация. Иначе този почтен старец нямаше да попадне в явен анахронизъм и да отнесе действието на тази публикация цели четирийсет и пет години назад. Думите за това писмо прочее авторът ги е прибавил по свое усмотрение[2].

Спорът все пак, като е почнал от дните на Левски, подема се отново и веднага след великите събития на Освобождението, които временно го прекъсват. Сам п. Кръстю бележи за това в своята дописка от 1879[3]. Първият биограф на Левски, Захари Стоянов, твърде категорично обвинява п. Кръстя в печата (стр. 92). Биографията излезе в 1884, но сведенията датират от по-рано и близо след дописката на п. Кръстю. Вторият биограф, Ст. Заимов, десетина години по-късно, 1896, повтаря същото (стр. 137).

А сега да видим историята на самото онова писмо на Анастас п. Хинов, също и живота и историята на автора му. Тя ще ни обясни най-добре и по хронологичен ред произхода на полемиката. Ще ни покаже разместванията и чуждиците по време, бърканицата в данни и материал, несъответствията в тези безброй наслоения на страсти и похвати върху всичко. Ний ще се осветлим еднакво и за произхода на версията на п. Георги Антипов, и за цената на последното становище на миротворци като Н. Станев и др., които, за да спасят п. Кръстя, отричат той да е укрил комитетски пари и да е извършил предателство.

---

[1] Както ще видим, ако п. Кръстю ги е предал другиму, щеше да има документ за предаване и нищо не му е пречило, когато Левски пристига за сетен път в Ловеч, да му изпрати документа и да се отчете. Съгласно устава има главна комитетска книга за всички налични суми, Левски имаше на ръка гл. книга и по нея търсеше пари от п. Кръстя.

[2] Излишно е да отбележа, че свещеникът отказа пред мен да е говорил подобни слова. Знае се, че за Болград напр., който е основан в най-ново време, г. К.-Б. беше писал някога, че произхожда от Аспарухово време. Някои автори у нас страдат от физиологично неразположение към хронологията. Тям не е известно какво означават време и дати в историята.

[3] „Нашите подвижници (Марин п. Луканов и Д. Пъшков, б. н.) позволяват тук-там (между простите хора, разбира се, за да потвърдят шарлатаниите си), че у п. Кръстя имало не знам колко хиляди комитетски пари, които останали тогава у него“ (д-р Ст., стр. 56).

Писмото, което Ф. Симидов публикува в сп. „Сила“ в 1923, е писано от Анастас п. Хинов из заточение в 1873 г. до брата на същия – Данаил Попов, или П. Хинов от Турну Мъгуреле. Ф. Симидов издаваше в Русе „Поборник-опълченец“ и изискал от Данаил Попов това и други писма с цел да ги публикува в списанието си. Наследниците на Анастас п. Хинов, починал в 1898 в Плевен[1], наследници и на Данаил Попов, който умря неотдавна в София, поискаха от Ф. Симидов кореспонденцията на бащата и на чича си, но не бяха удовлетворени.Тъй щото самото писмо още не притежаваме.[2] В късия цитат, който Ф. Симидов публикува из него, се посочват Марин п. Луканов и Д. Пъшков, които на заточение се били разполагали със заграбените от тях комитетски пари.

Аз не се съмнявам в идентичността на публикувания от Ф. Симидов цитат. Той отговаря на характера на Анастас п. Хинов, който – на свое време – много подозираше и много инсинуираше по адрес на свои близки в комитетското дело. Не остана пощаден от неговата сляпа вражда и сам Васил Левски. Та ако не писмено, то сам Анастас п. Хинов с устна проповед може да се вземе като източник на интригата. И в свръзка с това самата интрига да се премести доста назад, дори до датата на Освобождението, ако не и до времето на Левски.

Защото, макар Анастас п. Хинов и да няма на ръка текста на своето писмо, което из заточение отправил до брата си, той, като автор на писмото, не може да е забравил съдържанието му и ще да е разпространявал същото устно, след като се върна от Диарбекир. Освобождението, както знаме, което донесе амнистия за всички политически изгнаници, дойде доста бързо и петте години помежду – които делят писането на писмото от заточение и завръщането на писмописеца дома му – не са достатъчни да заличат в него всички чувства и спомени, които са родили някога инсинуацията. Така че сам Анастас п. Хинов се явява пред нас сега не само като първоизточник още на заточение, но и после като проводник жив – след Освобождението – и първоизточник и проводник на същата онази инсинуация, която облекчава все пак съдбата на п. Кръстя като злоупотребител на комитетски пари и подрежда към него за злоупотребители още и Марин п. Луканов, и Д. Пъшков.

---

[1] В. „Юнак“, 35, 13.IX.1898.

[2] Народната библиотека е на път да откупи архивата на покойния Ф. Симидов.

След като се завръща от заточение и се заселва отново в своя роден град Плевен, Анастас п. Хинов е посещавал Ловеч, както често правеше това преди Освобождението. Трийсет и петте километра, които делят тези два града един от други, не ще да са му попречили да поднови приятелството си с п. Кръстю. Тъй и последният ще да се е видял окуражен от своя другар да подеме атаката печатно против Марин п. Луканов и Д. Пъшков за присвоени от тях комитетски пари. Но както всякога и всякъде, п. Кръстю е по-гъвкав и по-предпазлив в думите си. Към цитата, който по-горе приведох, че двамата „подвижници" го обвинявали в злоупотребление на комитетски средства, той прибавя: „Чудно е защо не обнародваха и това (т. е. обвинението си за пари), но то се види, тъй като виждат, че прилича да излезе наопаки (к. н.), не се решават да го обнародват, а само дето им уйдисва, го говорят" (к. н.).

Нека си припомним, че това се отнася към 1879 – една дата, която почти се лепи непосредствено към Освобождението. Анастас п. Хинов е в Плевен, п. Кръстю е в Ловеч и Марин п. Луканов и Д. Пъшков също са си вече в Ловеч: противниците стоят лице с лице един срещу други.

Все пак правдата изисква да забележим, че подозрението, което Анастас п. Хинов хвърля върху двамата си бивши другари от заточение, е още непълно и се ограничава само с въпроса за пари. Поп Георги Антипов, който живее също в Ловеч и дружи там с п. Кръстя до смъртта на последния, последвала в 1882, възприема от тоя същото обвинение, което сам п. Кръстю бе приел от Анастас п. Хинов, но постепенно го доразвива и усложнява по-нататък. Марин п. Луканов и Д. Пъшков се обвиняват по-подир от п. Георги Антипов, че като грабители на комитетски пари и гузни с престъплението си бързали да чернят п. Кръстю за заграбвач, пък и за предател на Левски и да го погубят всякак, за да не му дадат време да изнесе на свят цялата истина, която е против тях. Тази е истинската генеалогия или истинската преходна точка на полемиката.

Сега можем да влезем в някои още по-конкретни подробности по отделните моменти: как възниква у Анастас п. Хинов, как се приемствува от п. Кръстю и как се доразвива от п. Георги Антипов една и съща интрига.

Анастас п. Хинов беше дребен търговец в Плевен. При първата обиколка на Левски той го придружи до Ловеч – по препоръка на брата си от Турну Мъгуреле, – а по-подир често прескачаше до тоя град и по-далеч дори – до Тетевен, Етрополе, Орхание и пр.: почти винаги в свръзка с комитетската пропаганда. Когато Ловчанският комитет – лятото 1872 – бе взел решение да се обере пощата от Орхание, А. п. Хинов е участвувал в заседанието на комитета[1]. Левски бележи, че за обира „повече давали гласа си Анастас от Плевен, Ив. Драсов и Д. Пъшков“, но последните в скоро време се разколебали в решението (Арх. I, 75). Туй живо участие на Ан. п. Хинов в решението за обир е стояло в зависимост от враждата му към Левски и от неговото близко общуване с Димитра Общи – в бунт вече против Апостола. Левски е бил против обира, който на септември авантюристът Д. Общи извърши помимо неговата воля, за да нанесе смъртен удар на комитетската дисциплина и на организацията въобще. Враждата на Ан. п. Хинов датуваше от пролетта същата 1872, когато Левски не даде съгласието си той да бъде избран делегат от Плевен за общото събрание на централния комитет в Букурещ. Около това време и по-рано даже Апостола беше подчертал известно недоверие към годността на Д. Общи за комитетска работа и сега Анастас п. Хинов се присъедини към ония произволи и посегателства, с които авантюристът почна да минра постепенно добрия ред, дисциплината и йерархията в революционната организация под Левски. От друга страна, ревността, която Анастас п. Хинов прояви още отначало за комитетското дело, и честите негови скитания от град в град разстроиха материалното му положение. Това засили смута и великата липса на равновесие в душата на този човек. Една липса, която той търсеше да компенсира с тежестта на амбицията, като се издигне все по-високо в комитетското дело. Но трябва да се забележи, че когато човек изпусне из ръце нишката на своя поминък, на своята материална независимост, той – все едно – е изпуснал от своя власт нишката и на самообладание в духа си. При онова неуравновесено положение, до което бе стигнал Ан. п. Хинов, само един велик характер би могъл да се удържи на своята висота, да се удържи да не забрави дълга и да не стане жертва на личните вражди, страстта и случайностите. Така Анастас п. Хинов стана ментор и съратник на Д. Общи в анархистичния обир на пощата от жажда за мъст и за съпротива към доброто ръководство на Левски. И когато – скоро след обира – настъпи поразията, кога почна всеиздайство от простите и неопитни съучастници, Ан. п. Хинов също тъй не отстъпи от Д. Общи в авантюристичната метода да посочи на турската власт безразлично всички свои по-горни и по-долни другари в революционното дело. Такива неустановени в частния си живот и заблудени в пътя на обществения дълг личности, които – уви! – наблюдаваме тъй често и в наши дни – те са най-несъстоятелният и да не кажа най-опасният материал за всеки обществено-политически напредък.

---

[1] В свръзка с това, види се, г. Кацев-Бурски го нарича член на комитета в Ловеч (стр. 90), което не е вярно.

Известни са злите интриги на Ан. п. Хинов против Левски. Те стигнаха до най-низкото: подозрение в злоупотреба на комитетски средства, които – истина е – стояха неограничено под разпоредба на Апостола. Тези интриги освен онази отрова, която разливаха в недрата на организацията вътре, за да я разложат, бяха прехвърлили и Дунав и стигнали бяха до Каравелова в Букурещ. Те огорчиха последните дни на Апостола, предизвикаха го да дава писмени обяснения до шефа на централния комитет във Влашко и дори да поиска формена анкета[1].

Цитатът, който ни дава покойни Ф. Симидов из писмото на А. п. Хинов от заточение, представлява само непрекъснатият кипеж на тези ядни чувства към Левски, като се разширяват същите по адрес и на близките му Марин п. Луканов и Д. Пъшков, другари сега и на п. Хинов на заточение. Този цитат гласи: „Всичкото, дето сме го вършили, аз сега разбрах, че хората са го вършили за свой интерес. Знам, че на теб (писмото се адресува до брат му

---

[1] К. Цанков. „23 писма на Левски", стр. 27; на стр. 20 Апостола се обръща към Каравелов: „А кажете на Анастаса (п. Хинов) да дойде да му дам мястото си."

Данаил Попов в Т. Мъгуреле) не ти е познат М. п. Луканов, но аз ви казвах[1], че парите, дето се внасят в Ловеч, не ще има никаква полза от тях, тъй и излезе, бащата на М. п. Луканов 100 гроша няма в куп и братята му. Докато бяхме в София, 5 лири му изпратиха, като стигнахме в Цариград още 15 лири му пратиха и сега писа още за пари да му пратят. Вижте сега Левски де е разнасял общите пари. Когато го уловиха, само 45 лири имал в кемера си, като го обесили, пашата ги взел.“

Заслепението тук за вражди и злословие е толкова очевидно, че всякакви коментари биха изглеждали неоправдано излишество. Но важното е, че както са забъркани понятията на Анастас п. Хинов за ред и отговорност във вземане-даванията помежду комитетските длъжностни лица, такива са те и във Ф. Симидов, който ги цитира. Последният бележи прочее своите коментарии към думите на заточеника: „Става напълно вероятно, че членовете на комитета в Ловеч са прибрали от касиера си п. Кръстю парите, с които са се издържали в заточение, и следователно не е имало укриване на пари от попа. Прочее и легендата за неговото предателство става твърде съмнителна. Тя и без това не е подкрепена досега с какъв да е факт за доказателство.“

Аз и по-напред поменах за нелогичността на подобни умозаключения. Да приемем за една минута, че парите от касиера п. Кръстя са минали по-някакъв начин в ръцете на Марин п. Луканов и Д. Пъшков и тези разполагат сега с тях. Тогава не може да се разбере пак коя е причината, щото тези двама след освобождение да обвиняват п. Кръстя открито в укриване или присвояване на комитетски пари, когато същото той и други не могат да направят по отношение на тях. После нямаме достатъчно данни за това. Всякой случай единичния факт с А. п. Хинов ние разглеждаме и той очевидно е нелогичен. Същият се повтаря у п. Кръстю и още у п. Георги Антипов, с които има да се запознаем и които, освен че остават пак единични за себе си, но като автори на версията се явяват твърде заинтересовани лица в спора. Забележително е, че след Освобождението Марин п. Луканов и Д. Пъшков са имали всъщност всички изгоди да мълчат, ако наистина бяха злоупотребили комитетски пари. Но неоспорим факт е, че те са агресивните и те обвиняват п. Кръстя в злоупотребление, а той се намира само в положение на себезащита. Този факт е неоспорим. Неоспоримо също е, че п. Кръстю е молил след Освобождението бившите си другари – всички са били живи тогаз и почти всички събрани в Ловеч – да им изложи лично своите обяснения, да се оправдае пред тях, но те му отказали: излишно се е считало всяко обяснение и по двете вини, които тежат на п. Кръстя и които споменува даже и защитникът му Ф. Симидов – че е присвоил комитетски пари и че е извършил предателство.

---

[1] Тук видим също канала и ключа на неговите клевети против Левски, пращани преди чрез Данаила до Каравелов в Букурещ.

Но – както казах – да приемем все пак, че Марин п. Луканов и Д. Пъшков са наистина задържали по някакъв начин у себе си комитетски пари и разполагали подир с тях на заточение. Да приемем една минута това за факт. Две са възможностите или два пътя има, по които могат да минат в ръцете им комитетски пари и те да си ги присвоят. Да вземем най-напред онова неопределено положение, което излъчва из думите на Ан. п. Хинов: „пари се внасят (от други комитети) в Ловеч“. С него се запознахме и при „анкетата“ на г. Кацев-Бурски: „Парите от другите комитети получавали Левски и председателят Марин п. Луканов“ (стр. 11). Обстановката е примитивна. Пристига комитетски пощальон и носи суми от външен някой комитет. Естествено е пощальонът да предаде кореспонденция и съдържание в ръцете на председателя. При липса на редовно и винаги открито в работно и официално време бюро – както е в наши дни, – когато секретарят получава всичката поща и я разпределя по принадлежност, като паричната част отправя до счетоводителя или касиера: донесените суми се предават на председателя Марин п. Луканов и той си ги туря в джоба, наместо да ги предаде на п. Кръстя като касиер. Такива суми постепенно се събират у председателя и той забогатява достатъчно, за да има подир какво да яде и да пие на заточение. Това е първото положение по въпроса.

Второто положение би било следното. У касиера п. Кръстю има събрани например комитетски пари 500 лири. Съгласно устава (гл. IV, чл. 7) комитетът взема решение да се употребят за някаква покупка и съгласно това решение касиерът предава речената сума в ръцете на председателя, за да изпълни решението. А сам председателят не прави никакви покупки, но туря парите в джоба си.

Тия са двете възможности комитетски пари да минат в ръцете на председателя и той да ги употреби за свои частни нужди.

Да предположим сега, че подобни суми – и от двете произхождения – са лежали в джоба на Марин п. Луканов и неговия другар Д. Пъшков, за да ги ядат на заточение. Остава да видим отговорностите.

Съгласно устава всяко решение за харч на пари е писмено и документът остава у касиера за оправдание (IV, 7). Така че председателят изтеглил пари, злоупотребил ги или не, касиерът си има документ и няма за какво да отговаря. При това факт е, че нито преди хващането на Левски, нито подир и нито преди или подир Освобождението никой не е отнемал от п. Кръстя неговите оправдателни книжа. И през всичкото време властта е била милостива с него, та никой нищо не му е отнемал и с нищо неговата документална защита не е накърнена. Кой и въз основа на що би го обвинил с що-годе право, че той е присвоил обществени пари?

Касиерът притежава следните книги съгласно устава: 1) кочан за квитанции и 2) касиерска книга (IV, 6). Квитанция той дава срещу всяка вноска за документ на вносителя; и всяко постъпление бележи в касиерската книга за своя равносметка по разполагаемата или изразходвана наличност. И освен туй комитетът сам държи глава комитетска книга и за всяко ново постъпление касиерът явява на комитета и последният записва постъпилата сума в своята главна книга (IV, 6). Така контролът, който председателят е длъжен да упражнява върху работата на касиера (IV, 8), е установен; но и обратно, сам касиерът е гарантиран от всяка злоупотреба на негова сметка от страна на председателя или на кого и да било от членовете на комитета.

Тук принадлежи още една подробност и тя е важна. Архивът на централния комитет в Ловеч остана непокътнат. При последното си идване в тоя град Левски имаше на разположение главната комитетска книга и знаел е прочее какви суми държи в джоба си касиерът п. Кръстю. Знае се също, че Левски търсеше и потърси тогаз комитетски суми от п. Кръстю. Всички тези подробности са фактични, никой историк и от никоя страна досега не е спорено върху тях. При това Левски не е потърсил, не е подозирал никого другиго за присвояване на комитетски пари. Ако подобно подозрение е съществувало, щяхме поне да имаме какви-годе спомени за това. А за п. Кръстю освен подозрения и обвинения от всички страни имаме документално присъдата на самия Левски, както ще видим по-после.

Но остава все още предположението, че Марин п. Луканов – по единия или другия канал на възможностите или по двата – да е скрил комитетски пари в джоба си помимо всички формалности на устава. Разбира се, това е възможно. Било е в миналото, то е и сега и ще бъде винаги възможно: който е злоупотребител, ще злоупотреби, който е крадец, ще краде помимо всичко. Вълкът и от броените овце яде. Но въпросът е за нас интересен само от една страна: доколко присвояването на пари от Марин п. Луканов или от кого и да било може или не може да се прехвърли с всички свои отговорности върху плещите на п. Кръстя или на кого и да било, без последният да е творител на подобна простъпка. Този въпрос е ключът на цялата полемика.

При нашия случай според цялата историческа обстановка, която познаваме, подобно прехвърляне на вина и отговорности от един върху други е невъзможно. Може Марин п. Луканов – за своя сметка – да е също виновен – макар и недоказано, – но само за туй и по клюка от негова страна п. Кръстю също да падне виновен, без сам да се е провинил: това не е възможно. Няма условия, няма възможност за това.

И после, на лъжата краката са къси, както казва поговорката. Марин п. Луканов можеше да вземе от пощальона пари и да ги укрие, вместо да ги употреби за целта, но докога? Пари лесно се скриват в джоба, но една неизпълнена поръчка не може да остане скрита от будните очи на толкоз други членове на комитета. Подозрението щеше да се роди и слуховете по него щяха да живеят. Те щяха да стигнат и до днес. Пари може да се заграбят от външен комитет, но рано или късно хората ще подирят сметка, ще искат квитанция, ще се оплачат и пр. Съгласно устава пак, Левски е върховен контрол над всички (II, 2). В духа на специалното „упълномощение“[1] той е шеф на изпълнителната власт и при това той е висшият съдия над всички виновни: сам съдия, сам екзекутор – изпълнител на присъдата. Той ходи всякъде и ограбените и недоволните биха се оплакали лесно пред него. И при туй, който краде и крие, той ще краде и крие, додето се улови. А нямаме – по отношение на Марин п. Луканов – никакви следи, нито улики на подозрения от чия да било страна, нито от страна на Левски, което е най-важно[1]. Калта, която Ан. п. Хинов хвърля върху личността и постъпките на самия Апостол – нещо фактическо, което цитираме из писмата на последния, – всичко това е още на времето си достойно отразено: Левски издъхна на бесилката непокътнат в доверието на Каравелова, пред когото беше чернен, и на целия централен комитет в Букурещ, който будно следеше всичко, както остана да живее с ненакърнено обаяние в душата на всички близки и далечни и на целия свой народ. Най-силно потвърждение за светлата и неопетнена негова чистота са покъртителните стихове, посветени от такива великани като Каравелов и Ботев в негова памет по случай на смъртта му.

---

[1] Сравни „История на Априлското възстание“ от мене, т. I, 136.

Това е всичко, което може да се каже по злословията на Анастас п. Хинов като първоизточник на по-късни нападки от п. Кръстя и п. Георги Антипов и като ядка на разногласията и на цялата полемика от страна на писатели до наши дни. Намеците на п. Кръстя – както вече забелязах еднаж – са по-предпазливи и засукани по отношение на Марин п. Луканов и Д. Пъшков съобразно с неговия скрит и разсъдлив характер. Но колкото и да ги видим тъй явно жлъчни, когато се отправят по адрес на Левски, там те са прозрачни и доста плитки съобразно с онова чудно душевно състояние, с което отчасти се запознахме в свръзка с първите негови стъпки в предателство и което ще трябва да доразвием, за да минем към версията на желтешкия поп – като етапи на цялата полемика – и да завършим тази глава.

Че п. Кръстю е издаден не от своите другари ловчанци – Марин п. Луканов и Д. Пъшков, – но от Д. Общи, имаме достатъчно и убедителни факти. Последните са налице и не дават място за съмнение. Това до известна степен вече видяхме.

Заседанията на специалния съд в София бяха почти публични. Съвременната преса е осветлена и хроникира решенията из съдебния протокол. Не е място да влизам в подробности за това. Присъдата на Марин п. Луканов и Д. Пъшков е също налице. Те не се самопризнават пред съда. При това нито административната власт, нито съдебното следствие можа да се добере до какви и да било веществени доказателства против тях при специални обиски по домовете им.

---

[1] Към твърдението, цитирано по-преди, че Левски и Марин п. Луканов „получавали парите от другите комитети“, Кацев-Бурски прибавя, че те издавали квитанции (стр. 11). Левски носеше квитанции, такива имаме запазени доста, с негов подпис срещу получени суми, но от Марин п. Луканов не съществуват такива. И аз не вярвам да са съществували някога. Кочани срещу сметка са предадени на Левски, че и той е, който ги раздава по частните комитети срещу разписка, по която, разбира се, води и сметка. Това му е „канцеларията“ и длъжността (К. Цанков, 20). Председател на комитета – какъвто е М. п. Луканов – да издава квитанции е противоуставно (IX, 9).

От друга страна, извънредният съд в София разполагаше с архивата на централния комитет от Букурещ. Тази архива беше придобита от турското правителство чрез подкуп на един чиновник в сръбското консулство в столицата на Румъния, дето временно се криеше, и биде турена на разположение на съда в София[1]. Оттам съдът е бил осветлен, че в Ловеч наистина – според казванията на Д. Общи – има комитет и че последният наистина е централен за вътрешността. Той знае, че Д. Общи занимава високо място в лестницата на революционните чинове и затова откритията му имат тежест. Знае, че формалният председател в Ловеч е Марин п. Луканов, но че морално и фактически над всички стои Левски. Съдът е осветлен подробно и окончателно върху съставните части и конструкцията на революционния комитет. Знае за Марин п. Луканов, чието име се чете под протоколите на централния букурещки комитет. Знае или не се съмнява за Д. Пъшков, посочен от Д. Общи. Но при липса на веществени доказателства смъртната присъда против двамата се заменя със заточение. Тъй смъртта застига само Левски и Д. Общи.

Трябва да се има още предвид в нашия спор, че ако Марин п. Луканов и Д. Пъшков посочеха п. Кръстя за съучастник, те щяха да посочат и сами себе си за такива. А дойдеха ли дотам – хванеха ли се в примката на самопризнанията, – те трябваше да издадат не само другарите си в Ловеч и п. Кръстя, но и Левски, и всичко. А фактическото положение на работите и в София, и в Ловеч говори против това. След арестуване на двамата никой в Ловеч не е хващан освен п. Кръстю, но и него властта първоначално смесва с другиго. Значи п. Кръстю е посочен, но криво е посочен, преди още някой да е арестуван. Та никой в Ловеч не е издаден освен троицата, посочени от Д. Общи. Очната ставка с последния е имала за механическа последица да се освободи п. Лукан и да се повика п. Кръстю. Самата телеграфическа заповед за хващане на поп Кръстю бива издадена пред очите на п. Лукан. Там на очната ставка в София са и Марин п. Луканов и Д. Пъшков, разбира се. Те доживяха, както знаем, и разказват за телеграфическата заповед – да се хване п. Кръстю. За последнат говори даже сам п. Кръстю в дописката си, както видяхме. Ако предположим, че последните двама преувеличават или прикриват нещо, то п. Лукан щеше да каже истината. А по неговото арестуване и по мотивите за пущането изобщо не съществува спор. Даже нашият автор, г. К.-Б., тъй заинтересован – както видяхме – да представи п. Кръстя в розово осветление, не прави въпрос от това (стр. 150).

---

[1] Чувалът с писма беше изсипан пред самия Левски в съда и посочваха му кореспонденцията, подписана саморъчно от него.

Как е станало прочее, че поп Кръстю не се срещнал поне със завърналия се веднага в Ловеч стар свещеник да научи истината? Как можем да си обясним, че дори и след Освобождението, когато заточениците се връщат в родния си град и когато п. Кръстю съчинява своята оправдателна дописка, той продължава още да храни душата си с отровни клевети против бившите си другари? Защо остава той далеч от истинския глас на фактите и на истината?

Тук е ключът на по-сетнешните разногласия: ключът на разните лагери в спора.

Ако се заловим с разрешението на тези въпроси, бихме отишли много далеко. Безброй томове съществуват в юридическата литература по тази тъмна страна в психиката на един провинен и обвиняем. Аз ще се задоволя с някои указания из околната историческа обстановка за п. Кръстя, за да хвърля още светлина върху тъй заплетеното по-подир в нашия печат положение.

Поп Лукан се е завърнал в Ловеч, след като поп Кръстю е арестуван за една нощ и пуснат заранта. Сам п. Лукан е невинен стар човек. Той ще да е разказвал, че е бил хванат и че е пуснат, защото е невинен. Него не ще да са го интересували подробностите, защо е хванат и пак пуснат. Важното е, че погрешката с него се поправила, не по-малко важно е, че син му още остава в затвора и занимава изключително мисълта му. Всички други в Ловеч тръпнат под тежестта на черната грижа какво ще стане със запрените в София и какво ще стане дори със самите тях, останали незасегнати досега.

Същото е и с п. Кръстю. След потресната дата на запирането и пущането му, след всичко, което се случва с него през оная фатална нощ, естествено е да допуснем, че го занимава повече новата и внезапно изменилата се съдба на живота му, отколкото историческите подробности, които сега ни интересуват нас и които от всяка страна и най-подробно разучаваме като историческа тема.

При това всички съвременници единодушно твърдят, че от оная дата и най-вече след извършеното предателство п. Кръстю става смълчан, изолира се от околните и главно избягва да говори за станалото. Така той едва ли е почувствувал нужда да се срещне със стария си колега поп Лукан и да го изпита за подробностите кой е станал причина да го запрат невинно, да го държат цели седмици в затвор и пак да го пуснат и кой го е издал и него, п. Кръстя, та да го изтезават жестоко и пр.

Но ясно е още, че при всяка по-друга обстановка гласът на очевидните факти самичък би бил навярно достатъчно силен, щото да заговори на поп Кръстя за действителната истина дори без особени разпити от негова страна, че този глас не успява все пак да разгони гъстия мрак, тъй всесилно заседнал в неговата душа, да остане уверен, че другарите му са го предали: всичко туй свидетелствува още еднаж за особения колорит на психиката, на която той вече е станал жертва.

И наистина, поп Лукан е пуснат, защото е невинен, както казахме. Паралелът от тази гледна точка между п. Лукан и съдбата на поп Кръстя е също поучителен за нас. Еднакво п. Кръстю е хванат и пуснат. Но за поп Лукан никой не прави въпрос защо е пуснат. И той сам не види нищо неестествено в това, че властта направила грешка да го хване и после поправила грешката си, като го пуща. Поп Лукан не претърпява никаква промяна в характера си след случката с него: не е смълчан, не се лъчи от никого. И той лежи доста в затвора и пак не вини никого, че го издал, пък и самия него никой не вини за какво и да било.

А поп Кръстю лежи запрян само една нощ и пак се сърди до затъмняване на разума, че другарите му го издали. Пак клевети несправедливо. Клевети кого ли не. Тук има една база на явен смут в душата, има мъка да стовари от себе си тежка отговорност.

Но има и друго. Поп Лукан тегли затвор близо две седмици в Лове. Тук лежат и двамата му другари Марин п. Луканов и Д. Пъшков – пак две седмици. Кой кого е издал в Ловеч? Не е ли явно, че са издадени от някого другиго от София? От някого, който еднакво може да издаде и п. Кръстя, но който, да речем, погрешно е посочил поп Лукан? Защото п. Лукан не е съзаклятник. Сам поп

Кръстю знае това най-добре, че не е. Защо не се сеща, че тук има грешка? Защо не се е сетил, че последвалата поправка е механическа и че един и същ е издалият троицата и че той същи сега заместя единия погрешен с истинския, когото е искал първоначално да посочи.

Единът от двамата арестувани е син на поп Лукан. Не е ли могъл синът още в Ловеч да посочи поп Кръстя за виновен и да спаси баща си? Защо да чака да измъчват стария човек и да го изправят пред съда чак в София?

Не е ли явно – както казах, – че оня, който е посочил троицата, пак той е, който, след като те се явяват в София, повиква поп Кръстя?

Но очевидностите отиват още по-далеко, ясно и отчетливо. Те са толкова ясни, колкото поп Кръстю е заразен да няма очи и да не види. Явно е, че съдът в София дири виновните и пуска невинния. Поп Лукан е невинен, затова е пуснат. Това поп Кръстю не може ли да види? Но защо тогава по адрес на двамата си другари от Ловеч твърди все пак, че са били „издадници“? Кои други издадени имаме в Ловеч? Не са ли само ония, които показа Д. Общи?

Тук видим едновременно и слепотата на по-късните обвинители като п. Георги Антипов и др., посочващи също п. Луканов и Пъшков за предатели.

Но още и друго. Поп Кръстю обвинява затворниците в София, че и „невинни хора смесили в тази работа“. Случаят с поп Лукан е най-доброто опровержение. Невинните, ако е имало такива, са хванати случайно и се пущат веднага. Всякой случай орханийските дейци посочват другарите си в съзаклятието, но не посочват невинни. Те знаят, че съзаклятниците са множество, и гледат множеството да влезе в затвора, а до невинния не стигат: нямат нужда от такива. Сам съдът през декември освобождава било по заповед от горе, било по своя инициатива – освобождава по-незначителните из всички провинени. Както видяхме вече, от Цариград именно се заповядва да избягват в София всеки политически шум. Едно време даже се говори, че всички ще бъдат освободени освен обирачите на пощата (Арх. I. 76). А последните ще се съдят като обикновени разбойници: ще се притули политическият колорит на случката.

Та и тук е явно затьмнението на разума или – да речем – неосведомеността у поп Кръстя. Неосведоменост, която говори още за неговото пълно изолиране и откъсване от всичкия свят.

На какво прочее се дължи това?

Но п. Кръстю отива дори по-далеч: той клевети в дописката си изрично и черни и самия Левски. Апостола според него служил на народа си за лично обогатяване. „Кой и защо уби – пита п. Кръстю – невинното младо момче в Ловеч (в Денчовата къща) и защо отиде там? Народ ли да събужда, или къща да обира и хора да убива? Това може и едно малко дете да разбере, че е глупост, или пък че под булото на народно движение се криеше нещо частно интересно, което е очевидно“ (53).

Знае се, че в име на комитетското решение – с терористични средства да се съберат пари за революция – Левски се принуди да убие слугата на чорбаджи Денча, който в защита на господаря си се беше хвърлил върху Апостола да го хване и да го предаде на полицията. Левски по-подир съжаляваше много за изгубения млад живот. Можеше ли при дадената обстановка шефът на революцията да измени на дълга, на себе си и да постъпи другояче? Можеше ли да остави тоя слуга да извика полицията, за да бъде хванат?

Излишно е да се занимавам повече с душевното състояние на п. Кръстю. Ако е вярна старата истина, че падналият човек е въобще предразположен да види около себе само паднали хора, всичко друго у поп Кръстя се обяснява само от себе си. Защото сам той беше обсебил комитетски пари и всичко, което върши досега и ще върши по-нататък, стои в свръзка с неговото падение.

От друга страна, известна е душевната чистота на Левски и неговото безкористие в служба на отечеството. Нито без едното, нито без другото не можем да говорим за Левски като апостол и като характер. Нашият народ не познава повече популярна и по-обичана личност от него. Левски потвърди самоличността си пред съда, защото виждаше, че е невъзможно да се самоотрече по-нататък пред толкова явни доказателства, че е той. Но не издаде никого. И дори пред издъхване на въжето продължаваше да мисли за народното дело повече, отколкото за себе си. Така той остава като образец от човек и личност за нацията. А за това го изучваме и ние в най-големи подробности. Затова и пазим да не падне нито сянка от криво осветление върху него.

Един образец от характер и лично достойнство е съкровище за поколението. Но той е съкровище само като нещо закръглено в себе си. Липсва ли завършеността на образа, престава да имаме и образец. Затова и всяко накърнение е смъртен удар. Така е със случката, за която го упрекват п.

Кръстю, така е и с всичко друго, което има да проследим.

Ний видяхме по-преди злоезичието на Ан. п. Хинов против Левски още от 1873 и от по-рано. Може с положителност сега да приемем, че там именно е източникът и на ония черни клевети против великия Апостол, с които току-що се упознахме в „Требника“ на п. Кръстя от 1879 – вече след Освобождението.

В миналото нямаме признаци от личен антагонизъм между п. Кръстя и Левски. Нямаме данни за подобно нещо от 1872 година, когато се развиват описваните събития. Иначе трябвало би да приемем също, че всичко, което върши поп Кръстю и което разгледахме досега, произхожда от лична вражда. Доказателства да подкрепим тая теза не притежаваме. Тя не се подкрепя от никой писател досега, от което следва също да се съгласим, че жлъчните нападки на поп Кръстя против Левски са от нов произход в свръзка с новите партизански вдъхновения. И в свръзка може би с дългото болезнено състояние в душата на п. Кръстя, обвиняван още от Левски, после от Каравелов и от всички страни сега, след освобождението на България, като предател.

Колкото до оная вражда и до обвиненията против двамата най-близки другари на Апостола – Д. Пъшков и Марин п. Луканов, – тя има еднакъв произход. Още повече че и двамата – Марин п. Луканов и Д. Пъшков – са живи след Освобождението и съучастници в пламналите междупартийни борби. Левски не е между живите и пак не са го забравили – как ще забравят ония, които сега държат фронт и сами атакуват по всички линии!

Тук нашата задача е определена. Касае се да дадем критическа преценка на нещата. Въоръжени с писмените и историческите данни, остава да подчертаем новите наслоения в спора – наслоения, които, лишени от фактическа основа, се налагат чисто от борбите на времето.

Ето ни сега пред родоначалника на втория лагер – в спора кой предаде Левски.

След Освобождението поп Георги Антипов, който се засели в Ловеч, дружи с поп Кръстя в тоя град. Ний и тука имаме пак едно взаимно въздействие между два източника, както по-напред между Анастас п. Хинов и п. Кръстя. Или по-скоро едно продължение на първото. Тук вече поп Кръстю се явява и като съединително звено, и като общ съидейник: п. Кръстю пренася отровната вражда от Анастас п. Хинов към п. Георги Антипов, у когото я подхранват временните или партизански страсти по-нататък.

И тъй: ако веднага след Освобождението поп Кръстю в Ловеч е могъл да подхрани душата си с отровната вражда на Анастас п. Хинов из съседния Плевен към Левски и да черни в „требника“ си последния и неговите другари, че служили на своето отечество с користна цел – да притежава и да разполага със събрани за обществени нужди пари, – същото можем още по-основателно да допуснем и за поп Георги Антипов по отношение на Марин п. Луканов и Д. Пъшков, с които постепенно след Освобождението и той влиза в непримирима партийна и лична борба в Ловеч. Така че и тук трябва да допуснем едно съприкосновение между идеите на п. Хинов и ония на п. Георги – чрез посредство на п. Кръстю или направо, все едно, – като приемем още, че това е пак първичният източник за версията на п. Георги, подкрепена в 1923 и от Ф. Симидов, и от други. Едно оръжие за лична борба с партиен оттенък – нещо твърде по нравите ни в по-нови времена: чернят се безразборно лични противници, които, ако предварително не са били, стават постепенно и партийни врагове.

След Освобождението именно Д. Пъшков и Марин п. Луканов – върнали се от заточение – заеха видни обществени постове в Ловеч. Тези постове, да речем, са им били полезни за това и за онова. А то е будило жлъч в някои от техните съграждани[1]. Още повече в политическите им противници. И тъй като високото положение, което са занимавали, се е дължало в голяма степен на заслугите им от революционното минало, то и противниците се заели да ги очернят именно в това минало. Туй е произходът на пазарните страни в нашия спор.

Поп Георги Антипов – желтешкият поп – беше влязъл, както може да се мисли, в остра вражда с Д. Пъшков и Марин п. Луканов. Ако можем да вярваме на г. Кацев-Бурски, той наистина им бил „политически противник“. Освен това поп Георги бил „доверен съветник на княз Александра“. А като такъв – през известен период на крайни борби в партизанския ни живот след Освобождението, когато княз Александър бе успял да станенепопулярен – желтешкият поп се е представлявал пред своите противници, Д. Пъшков и Марин п. Луканов – по ходящия лексикон на партизанските словопрения – като „враг на отечеството“. Сам г. К.-Б., види се, не е без участие в тази игра на страсти и взема страната на желтешкия поп и на поп Кръстя, като бележи: „В име на това отечество Д. Пъшков и Марин п. Луканов вършеха своите зулумлуци, за които п. Кръстю ги упрекваше“ (стр. 190). Това дава още по-ярък колорит на въпроса. С една дума, посочват се контурите за вражда и между поп Кръстя и двамата, от една страна, както за близост изобщо между двамата духовници, от друга. При това известно е, че поп Георги беше обвинен за злоупотреба на черковни пари, съден и осъден на заточение в манастир. И това, разбира се, през време, когато Д. Пъшков и Марин п. Луканов заемат видни постове в Ловеч.

---

[1] В Ловеч още в последно време подчертаваха пред мен – някои от противния лагер, разбира се, – че Д. Пъшков в ония времена използувал своето обществено положение, за да стане пръв богаташ. Това може да е истина, но трябва да призная, че то не ми помага да осветля миналото. Ако помагаше, аз щях охотно да се занимая с него. Освен това, когато преди четвърт век аз се произнесох за предателството на п. Кръстя, полемика още нямаше по нищо, че и богатството на Д. Пъшков не съществуваше особено.

Грубото партийно чувство и това непримиримо деление на два лагера от онова време[1] изпъква доста релефно още в „дописката“ на п. Кръстя. Тук ни пронизва оня остър лъх на неофитизма на едно младо, начинающе общество, което не е свикнало на преходния нетраен нрав на дневните борби и което е наклонно да види в тях начало и край на света. Временните страсти вземат връх над всичко, възправят се и дават тон дето трябва и дето не трябва. Чувствува се ученикът, който с еднакъв патос повтаря печатните грешки из текста на учебника. „Чудното е – полемизира поп Кръстю с бившите си другари в комитета Марин п. Луканов и Д. Пъшков, сега фактори на властта в Ловеч, – чудното е, дето тия мислят, че са извършили голямо дело, даже и дързнуват да казват, че тии, а не велика Россия са извършили делото (на Освобождението). (Д-р Ст., стр. 51.) Тая партизанска контраверза детински шари почти всяка страница на дописката, която е посветена уж на една сериозна историческа разправа с цел да оправдае автора си, обвинен в нещо тъй тежко, че предал Левски на турците. „Хей, господиновци! – провиква се п. Кръстю с истински вестникарски патос на дописник, речи от наши дни: вие навремето с голи ръце се канехте да се биете с неприятеля, като се обещавахте да пожертвувате всичко, а в последно време шарлатанията ви излезе налице, защото, когато велика Россия кръв проливаше зарад нас, вий след гърба ѝ тичахте по плячки“ (стр. 54). Или още: „Наместо самоотвержение и родолюбие... което си приписвахте, вие тичахте след освободителите руси не с пушка в ръка срещу неприятеля, но с разни стоки да ги продавате на освободителите с двойна и тройна цена, за да печелите още от гърба им.“ Тук следват даже и колоритни и ядовити подробности: „Х. Станчо от Тетевен ограби и обра света... Тодор Пеев от Етрополе вършеше разни търговии мъжки и женски... Ловчанските подвижници, като им се падна властта в Ловеч, изпонапълниха си домовете с материално родолюбие, с патриотизъм на недвижими имоти; с доброжелателство от къщни украшения; със самоотвержение от светликави полове (руски жълтици?) и нови неизтрити рубли. Виждате ли как помага родолюбието? В две години отгоре без капитал и без труд дава на човека да има всичко: и капитал, и недвижими имоти, и чарди, и ергелета, и салтанат, даже и лично уважение!“ (стр. 55). И тия хора, „за да прикрият недостойнството си и лошевините, които под булото на патриотизъм и родолюбие вършат; и за да се препоръчат пред народа като народни труженици, та да можат да си играят с простите хора, както си щат, изваждаха срещу другите (чети срещу поп Кръстю) такива клевети, които да помогнат на злите им намерения... Но, разбира се – завършва патетично дописникът, като говори в трето лице за себе си, – поп Кръстю не е се замълчал, нито приема да замълчи да не отговори на клеветите на такива подли хора“ (стр. 61). Не може само да се разбере каква връзка имат всички тези тъжни описания с предателството, извършено преди шест години, което е едно и стои самò за себе си в своето време и за което при това убедително ни свидетелствуват толкова данни оттогава: не може да се проумее доколко закъснелите от съвсем друг род простъпки на тогова и оногова, тъй живописно боядисани от обвинения в предателство поп Кръстю, могат да говорят за други предатели от по-друго време и да оправдаят него, истинския предател, който стои пред нашите очи.

---

[1] Либералите, по традиция още от Л. Каравелов, бяха русофоби, а консерваторите, наричани – пак по традиция от миналото – чорбаджии, бяха русофили. Водители на първите бяха в мнозинството си бивши другари на Каравелов, Левски, Ботев и пр., а вторите стояха под знамето на именити родове от черковници и книжовници някогашни. (За по-големи подробности по това деление още преди Освобождението сравни: „История на Априлското въстание“, т. I, стр. 83 – 94; според С. Радев дефинитивното партийно разделение след Освобождението се очертава още в първите заседания на Учредителното събрание в Търново, февруари 1879, под известния етикет на миналото: „стари“ и „млади“, които постепенно се преименуват модерно: либерали и консерватори („Строителите на съвременна България“, т. I, стр. 36 и 66).

Онова опустошение, което вълните на страстите са извършили в областта на логиката у п. Кръстя, ний наблюдавахме еднакво у Ф. Симидов и даже у по-нови автори, както е г. Кацев-Бурски; но същото върви и с не по-малка сила у истинския родоначалник на полемиката за спасение на п. Кръстя, за когото бяхме почнали да говорим: п. Георги Антипов, само в по-друга посока. Заслугата на желтешкия воевода се състои в това, че той до известна степен вдълбочава логическите предпоставки на спора. Без, разбира се, да измени на себе си и на времето си: анахронизмът и наслоенията на чувства от новата епоха остават.

Логиката на п. Кръстя, че Марин п. Луканов и Д. Пъшков под булото на народни „труженици“ от миналото клеветят невинните хора, за да вършат по-лесно своите „лошавини“ в настоящето, и че днес трябва тези клевети да се опровергаят, желтешкият воевода превръща тази логика с дъното нагоре. По наполеоновския принцип врагът трябва да се разбие в центъра, или по-добре врага трябва да го улучиш и да го стреляш в самото сърце. На какво дължат М. п. Луканов и Д. Пъшков силата си да клеветят и да вдигат и да слагат когото си щат в обществото? – На това, че са „труженици“ от миналото. Какво остава да се прави, за да се развенчаят те от своето величие? – Да се докаже, че те не са „труженици“, че са предатели от миналото. Да се докаже, с една дума, че не п. Кръстю, а те са предателите на Левски.

Но колкото на вид той и да отместя въпроса назад, за да го превърне в исторически, средствата или методът, който употребява, за да разреши задачата си, не пада по-далеч от онова оръжие, с което видяхме да си служи п. Кръстю. Както и друг път казах, без метода на историческото изследване няма къде да се отиде по въпроса. Поп Георги Антипов спира на лични свои умозаключения и на страстни и увлекателни видения от своето време и естествено е да проиграе своята цел, преди сериозно да е засегнал предмета на задачата си.

Проповедите на желтешкия воевода дълго време са оставали лично негови наущения, без да могат да излязат на повърхността на публичната мисъл и на печата. Пръв, който направи сериозна и открита диверсия, за да оправдае поп Кръстя, беше и си остава Ст. Заимов[1]. Неговата биография на Левски излезе в 1895. На страница 137 той е прибавил спокойния разказ на животописа и следната бележка:

---

[1] **Забележително е, че първия си тъмен опит да се оправдае пред обществото от публичните обвинения, които са му отправяли, п. Кръстю според личното**

„Съзаклятниците ловчански, а покрай тях и всички ловчанци вярват, че поп Кръстю е предал Левски на турските власти. Мотивите на предметното предателство по тяхному биле: а) за да запази себе си, предал Левски; б) за да икономиса за себе си 35 000 гроша комитетски пари; в) за да вземе още 25 000 гроша от хазната като възнаграждение за предателството. Понашему гореизложените мотиви на предателството са слаби, затова напълно и не вярваме на приятелите си ловчански, че същинският предател на Левски е поп Кръстю. По тоя въпрос на друго място по-дълго и по-широко ще изложим мотивите си."

Бихме имали право да наречем и трите мотива слаби, ако не бе най-лесно да се види, че не са реални. Първо, аз не бих могъл да гарантирам за третия: че п. Кръстю е извършил предателство, за да вземе възнаграждение от хазната. Поп Кръстю не е имал време да мисли за възнаграждение и нито властта е имала нужда да обещава такова, след като главата на хванатия комита е в нейни ръце. Работата обаче е там, че п. Кръстю наистина спасява кожата си. А в никой случай той не би могъл да намери тоя щастлив изход освен чрез предателство: глава за глава. И после, не се е касаело да икономиса комитетските пари, но да ги върне; и тъй като ги изхарчил, за да си купи къща, и следователно нямало откъде да ги вземе, за да ги върне, то очаквало го е пак смърт съгласно устава. Така двете смъртни опасности решили предателството. А че г. Ст. Заимов не е могъл напълно да вярва, не е голяма беда, защото явно е, че все пак едно парче вярва. Но че аз или той може да вярваме или съвсем да не вярваме, и то не е беда: работите от това не се изменят и предателството си остава предателство, стига исторически да е станало. И че в края на краищата най-великият син на България загина жертва на предателството, защото без

негово свидетелство („дописка", стр. 51) бил отправил до в. „Марица" в 1879, но вестникът не го публикувал. „Марица"беше орган за съединистите или русофилите в тогавашна Румелия. (Светиня му е разчитал поне там да намери гостоприемство.) Както е известно, Ив. Вазов, един от водителите из тия лагери в Южна България, заклейми също в своята „Епопея на забравените" п. Кръстя като предател. Всички въобще са убедени тогаз и сочат п. Кръстя за предател и никой не се наема да напечати негово оправдание или да вдигне глас, за да го защити.

такова властта не би могла да го залови и той би останал между живите все пак и това е исторически факт, в който аз и г. Ст. Заимов вярваме, не се съмняваме.

И после, важното е, че въпреки обещанието си г. Ст. Заимов не се върна вече на въпроса нито „по-надълго“, нито „по-нашироко“; не се върна нито на „друго място“, нито в друго време, че и досега. Фразеологията на тази негова бележка ще си остане, вярвам, една минутна – en passant – дипломатическа демонстрация в тъй чуждата за него и трънлива област на партизанството. Нищо повече[1].

В същото онова време, когато писа биографията на Левски, г. Заимов работеше да критикува „Записките“ на своя антагонист в историческата литература Захари Стоянов – труд, който издаде същата 1895 година („Етюди върху и пр.“). Истина е, че той беше окарикатурен по един почти неокачествим начин под перото на Захария – един рязък остряк и злоезичник като публицист. Истина е също, че в своя отговор Заимов запази – привидно поне – спокоен тон, за да не изложи жестоко накърненото си лично достойнство. Той беше обвинен от Захари Стоянов – сратник негов, макар от по-долен чин в делото на Априлското въстание в 1876 – ни повече, ни по-малко като предател на другия велик апостол на свободата от онова време Хр. Ботев. Представям си какъв болезнен отзвук е извиквал в душата на бившия главен апостол на Врачанския революционен окръг, така недостойно заклеймен, макар и да бе изпълнил дълга си докрай и колкото може и макар за това да бе повторно осъден на смърт и по случайно помилване пратен още еднаж на заточение. Такива душевни потреси не минават, без да изтръгнат из гърдите на задянатия буря от чувства на достойна отплата. Най-малкото е, че наранената душа на тъй несправедливо засегнатия един път остава скептична по отношение на всеки друг, обвинен в предателство. Така именно и п. Кръстю – при всичката му инаk очевидна греховитост – е трябвало да остане мъчно уязвим пред очите на невинно наkлеветената еднаж жертва[1].

---

[1] Неотдавна аз виждах лично доста застарелия вече двукратен някога диарбекирски заточеник и на въпроса ми дали някъде е писал, дето аз да не зная, дали е подел пак еднаж тоя трънлив въпрос да спасява п. Кръстя, и накрай дали не мисли поне в скоро време да се върне на него, той безразлично махна с ръка. Всъщност изглеждаше, че съвършено е забравил и нито помни за съществуването на онази своя бележка. А когато аз разчовърках паметта му за нещастния поп Кръстю, той потвърди все пак, че не бил предател. Но нищо повече от бедната фраза – полумъртва реминисценция бездруго на някогашни дълбоки и по-остри преживявания – не чух. В очите му заигра смътна мъка за изчезналото минало и аз прекъснах разговора. Тъмнини дълбоки!

Ст. Заимов не ще да е още бил ходил в Ловеч, kогато писа биографията на Левсkи. В 1895 той още повтаря заблуждението на своя предшествениk Захари Стоянов, че Апостола е бил заловен от турците на „Къkринсkото ханче, двуетажно здание на самото шосе между Ловеч и Севлиево“ (стр. 137). Малkо по-подир, в началото на настоящия веk, той посети тия места и поправи грешkата си[2]. Туk трябва да се постави по време и kонтаkтът на идеи у Ст. Заимов с ония на п. Георги Антипов за оправдание на п. Кръстя. Знае се от спомени, че при своята дълга обиkолkа из провинцията, последвала по онова време, той пръв и живо говореше за подозренията, насочени върху други предатели, и даде по-широkо разпространение на схващанията на желтешkия воевода. Но че при все това Заимов не е излязъл и не смее да излезе отkрито в печата да потвърди еволюцията на идеите си, това – kаkто намеkнах – остава необяснимо за мен. Но kаkто и да е, неговите устни проповеди съживиха отново заглъхналия от след Освобождението спор и остава да се посочат kато най-близъk родоначалниk на оня голям шум по въпроса за виновниkа и предателя на Левсkи, подет вече здраво в наши дни.

Неkа минем сега теkстуално – тъй да се kаже – kъм онова верую, kоето поkойният желтешkи поп ни е завещал kато свое отkритие: kонцепцията, че не п. Кръстю, а други са предали Апостола.

Своите усилия да оправдае п. Кръстя желтешkият воевода базира върху две предпоставkи: 1. изповядал своя събрат по сан, преди да издъхне, в 1882, и тоя не се признал в предателство; и 2. изповядал други две лица и те му пришепнали kои са истинсkите предатели на Левсkи.

Ние се запознахме малkо по-напред и видяхме умозаkлюченията на Ф. Симидов по същия предмет: да спаси п. Кръстя. Първата точка от концепцията на п. Георги Антипов съвпада твърде много с основанията и на Ф. Симидов. В 1880 – 1881 последният – както разказва сам – бил окръжен управител в Ловеч. Един ден п. Кръстю дошъл при него и му разказал, че не е бил предавал никого („Сила“, 1923, бр. 4). Разликата между даденото от Симидова положение и първата предпоставка на желтешкия воевода се състои само в това, че изповедта, на която се осланя последни, е една свещена тайна. Прочее, от една страна, имаме наивната или безкритична вяра у единия и, от друга – имаме свещения дълг на вяра в изповедта пред Бога у другия. Не ще съмнение, за нас е по-прав – поне пред себе си – свещеникът със своето поклонение пред светото тайнство, отколкото светското лице със своята некритична довереност. Често доверието в живота означава само едно було, зад което могат да се крият всякакви други страсти и цели.

---

[1] Освен това Захари Стоянов беше kраен партизанин, а Ст. Заимов, kаkто намеkнах вече, запази чувствата си далеч от партийния водовъртеж. Първият беше националист – паk kраен при това, – а другият беше запазил едно тихо обаяние пред името на Русия. Оттуk може би и антагонизмът, тъй неуkротим у първия, но и оттуk също примирителността kъм присъдата над п. Кръстя у втория.

[2] Сега Заимов беше натоварен да опише Априлсkото въстание и обиkоли много места из България.

Имах случай и по-напред да подчертая каква цена могат да представляват в едно историческо изследване голословните изявления на кого и да било. Че поп Кръстю в случая искал да се оправдае пред някого и отрекъл всяка своя виновност в предателство – това нас съвсем не може да ни трогне. Нещо повече. Ний сами имаме пред очите си писмения опит на п. Кръстю, четем го и виждаме как той и пред нас отрича черно на бяло да е предавал и опитва се дори да обвини в предателство други. Ний анализирахме хладнокръвно тия опити и виждаме, че те са в основата си по-скоро едно самообвинение. За много работи говори п. Кръстю, много и всичко казва, но не ни обажда само едно: как той е „постъпил някак разумно“ и как е успял „с един изкуствен начин да убеди правителството“ не само да не лови и да не преследва никой съзаклятник в Ловеч, но и самия него – издаден и уловен вече – да пусне по живо по здраво да си живува безбедно дома си. Това не ни обажда. И като го не чуваме от него самия, ний се виждаме принудени да дирим факти и документи помимо него, за да се осветлим в истината.

Същото е и с изповедта на виновника пред светиня му п. Георги Антипов. Светата тайна на изповеданието може да има не знам каква сила пред изповедника духовник, но за науката тя си остава един духовен процес у виновника, който е свикнал да вярва, че не е виновен. Или един процес у виновника, който след дълги мъчения на съвестта е успял да убеди себе си, че не е виновен, и да се втвърди, да се успокои в това самовнушение.

Аз виждах лично п. Георги и слушах го да ми разкаже изповедта на виновния си събрат. Разказът беше искрен и дори трогателен. И аз чувах не само съдържанието на обективната случка, как п. Кръстю изповяда себе си: чувах туптежа на сърцето, вълнението на духа у самия разказвач на чуждата изповед и бях искрен също към него и към самия мен. За мен беше ясно, че изповедникът п. Георги имаше слабостта на всички прости и неведущи хора като него, които лесно вярват. За мен беше неопровержимо, че желтешкият поп – воевода някога – не можеше, освен да бъде верующ сега.

По-тъмни са обаче контурите на втората предпоставка в тая безнадеждна всякой случай защита на п. Кръстя. Там силите на желтешкия воевода излязоха толкова неиздръжливи за едно логично построение, колкото езикът му подир се оказваше всякой път недостатъчно въоръжен за открит говор. И никой досега не узна пълния текст на тази концепция, за подробностите на която остава само да се догаждаме.

Все пак пръв я изнесе в печата – колкото и отривочно – учителят по история в Ловеч г. Гено Иванов („Учителски вестник“, 1922, бр. 16 – 17, стр. 126). Той посетил п. Георги Антипов на 4.II.1923. „Своите съждения – разказва г. Г. И. – светиня му базира главно на направена пред него изповед, която приживе счита за професионална тайна.“

Бездруго тук „приживе“ се отнася до самия изповедник, защото изповяданите са били вече покойници. А оттук следва още загадката, която г. Г. И. е поддържал също, че поп Георги пише мемоари и че подробните казвания на онези, които е изповядал, ще завещае писмено на поколението.

Обаче ний стоим тук пред една непоследователност от страна на някогашния желтешки поп. Ний видяхме как той пред мен беше излиятелен да разкаже цялата изповед на умиращия п. Кръстя. Види се, професионалната тайна всеки път не еднакво беше служила на светиня му за спирачка. Или по-добре, има тайни сили, които на места са спъвали езика на п. Георги, без да го възпират всякъде. Тук имаме работа или с човешка слабост да се предпочита случаят, кога има да защитим някого, пред другия случай, кога трябва да обвиняваме някой друг, или смелост еднаж, и страх други път. Приживе и по изповед открито защищава едного, а крие, и след смъртта си – пак по изповед – ще охули другиго.

Тъй или инак, п. Георги признал пред г. Г. И., че бил изповядал П. Иванчев Семерджията, черковен певец, зет на някогашния учител в Ловеч Ангел, и той признал, че се бил опитал да отрови п. Кръстя. Опитът бил следният. Додето траяло пението на девета песен, Семерджията пуснал отрова в причастието. Тази отрова била доставена от Виена. От кого? Кой придумал или подкупил изповядващия се да пусне отровата – това п. Георги смълчал. Едни имена от изповедта открива, а други не смее да назове.

Все пак последвали откъслечни намеци и те продължават цялото построение. Михаил Векилски, бивш турски чиновник, преводач на „Ферхад и Ширям“, казвал бил на желтешкия воевода, че главният виновник за предаване на Левски е жена. От по-нататъшния разговор със стария революционер могло да се извади заключение – казва г. Г. И., – че „причините за предателство са в голяма степен женски“. Или по-просто казано, окончателната преценка на п. Георги се е завършвала така: „нишката на предаването на Левски се върже у жени“. Но при всичко това п. Георги бил прибавил ясно: „Две лица са виновни по издаването на Апостола, но тия лица, разбира се, не са от семейството на п. Кръстю.“

Така че изцяло земено, имаме намек в две посоки: жени и две лица.

Кои са жените?

Кои са двете лица?

При това имаме пак изповед: предсмъртна изповед на някого. И имаме самопризнание за отрова: опит да се отрови п. Кръстю.

Ключът на цялата разгада се опитал да ни даде и г. Кацев-Бурски, като разпита по-подробно п. Георги, но твърде малко успял: попречили му нечакани обстоятелства.

Както знаем, през февруари 1925 г. на път за оная света обител, историята на която пише, той бе се спрял в Ловеч, дето произвежда своята позната вече нам „анкета“. Тогава разпитвал и п. Георги Антипов. Последни повторил и пред него, че само след смъртта му ще бъде открито всичко, що знае, и че е записал всичко (32). Марин п. Луканов пращал клисаря чак в Русе да донесе отровата (34). Изповядан бил не само клисарят, а и друг един (36) – с туй сведенията, които ни даваше преподавателят по история в Ловеч г. Г. Иванов, че п. Георги бил изповядал черковния певец – когото г. К.-Б. нарича клисар, – се разширяват с изповедта на още едно лице. Желтешкият воевода бил загатнал още, че от пощата били задигнати документи по заповед на кмета Марин п. Луканов, взел ги Стоян Куюмджията, затова и п. Кръстю не можал да се оправдае и от това той и умрял. Свещеникът показал на г. К.-Б. „двете тефтерчета" (37). Казал, че ще допише още нещо в тях и когато г. К.-Б. мине пак през май, за да отиде в манастира, за да пише неговата история, ще му даде тия тефтерчета да ги отнесе някъде на съхранение. Като се върнал от Троянския манастир (36), г. К.-Б. видял за втори път п. Георги, но на последни дошли някакви гости и не могло да се говори за исторически работи. В Ловеч г. К.-Б. дошъл отново в началото на юни с. г., но било късно: желтешкият воевода бил вече починал.

Това е прочее всичко, което знаем и от г. К.-Б. по плана, съчинен от п. Георги Антипов да спасява п. Кръстя и да обвини други лица за предатели. Противоречието между г. Иванов и К.-Б. относително произхода на отровата не е от важност; че пред първия п. Георги докарал отровата от Виена, а пред втория – от Русе, това няма последици за главния въпрос по предателството, за който говорим. Но по-важен е приносът на г. К.-Б., като ни открива името на Марин п. Луканов: желтешкият воевода се издал все пак пред него: той назовал кого счита за интелектуален отговорник в опита на клисаря да отрови п. Кръстя. Но г. К.-Б. знае също името и на второто лице, което бил изповядал п. Георги; това е Добре Механджия, само че не ни обажда по кой път е направил това откритие (стр. 189).

Ще си спомним, че съгласно онова антрефиле в „Независимост", върху което г. К.-Б. е погрешно съградил книгата си, Добре Механджия беше посочен от Л. Каравелов за предател на Левски, но писателят по-късно опроверга своето съобщение. Сега К.-Б. знае даже нещо повече: дядо Добре, за да предаде Апостола, научил от х. Мичо дали той е в Ловеч и кога ще замине (190). А хаджи Мичо бил вуйка на Величка Хашнова и от нея узнал или узнавал всички потайности (пак там).

Разбира се, от това съобщение заключаваме също, че Величка Хашнова, сестра на Марин п. Луканов, която тъй лесно клюкарствувала по род и роднини за секретите на Левски, също е една из съучастниците в предателството. А с това и нишката, посочена от г. Г. Иванов, че п. Георги му е говорил, какво предаването на Левски е „женска" работа, се също долавя.

Колкото до „големия пакет" с документи, задигнати от пощата, работата изглежда съвсем фантастична. Задигнал ги бил Стоян Куюмджията (стр. 46, разпит из „анкетата“). Аз виждах лицето, то беше запознато вече как са били предадени думите му в „Християнка“. Отказа някога да е задигал книжа на п. Кръстю от пощата. Аз мисля, че това трябва да е съчинение на п. Георги Антипов, който имаше разбурмена фантазия като г. К.-Б. Стоян Куюмджията беше служащ в Ловчанската община, когато Марин п. Луканов е кмет. Може да е имало случаи да се изискат назад общински пакети, погрешно или в неизправност предадени, които пощата е нямало защо да не върне да се поправят, преди да бъдат отправени, още повече като ги предаде на един известен служащ в общината като Стоян Куюмджията, който сам ги е бил донесъл на пощата. Но да се предаде от пощата чужд пакет и да не се отправи по назначението: да се предаде в чужди ръце само защото общинският кмет чрез свой подчинен заповядал, това е нещо недопустимо. А невъзможно е също, че п. Кръстю е имал да прати „документи“, и то толкова много, че те са били напълнили цял „голям пакет“. Да не е отправял кочаните от квитанции и касиерската книга, които останаха у него от комитетско минало? Но може да приемем, че той заблаговремено още тогаз ще да ги е отстранил, и ако не, не ще да са му били драги и по-подир, до и след Освобождението, да ги показва кому и да било, когато знае, че скри комитетски пари: по-рано или по-късно те ще да са били хвърлени от п. Кръстя в огъня, за да не свидетелствуват против него. Освен това той сам бележи в дописката из своя „требник“ и означава точно какво е отправил чрез пощата до в. „Марица“: касае се за един „отговор“, но не и за „голям пакет“ и документи. Поп Кръстю не беше прост човек и не би дал документи на пощата: най-малко той щеше да приготви преписи и да ги прати, а документите – ако му са скъпи – да ги държи здраво в ръцете си. И ако допуснем, че все пак е направил тая грешка да ги прати, щеше баре да спомене за голямата загуба, която е претърпял, щеше да спомене във втория свой опит за отговор, който добре познаваме: и там ни следа няма от подобно оплакване. Пък нямало и причина „от това да умре“, дето „не можал да се оправдае“, защото – ние знаем това – той намери все пак време отново да пише отговор и да се оправдава. Положението му в това отношение никак не е било безнадеждно. Но тежките душевни мъки и всеобщото народно презрение, на което беше изложен за предателството, са усилили бездруго неумолимата гръдна болест, от която страдаше. Също и за тефтерчетата за спомени – това е една суета на п. Георги, ако наистина е говорил на г. К.-Б. за тях. За никакви тефтерчета дума не може да става. Поп Георги Антипов нямаше с какво да ги изпълни[1].

Моите впечатления от срещата, която имах с желтешкия поп през пролетта 1923, са по-изчерпателни. Аз ще ги скицирам според изложението, което дадох в 1926 („Мир“, 7771-2, май), както са по-пресни там. Бяха ме предупредили, че старият революционер, който в 1876 се присъедини с осем души другари към четата на Патрев, Т. Кирков и Гъдев, бил много оскъден на думи. Затова аз се пазих да го запитвам – пазих се изобщо да покажа съсредоточен интерес върху въпросите, тъй изключително свързани с неговата личност, които ме занимаваха. Заварих стария човек здрав още, жизнерадостен и за моя приятна изненада видях го дори разположен до известна степен да се разбъбри пред мене. Разговорът наистина взе приятелски характер и думите потекоха искрени и чистосърдечни сами по себе. Имаше резерви, разбира се, имаше прекъсвания, но явно бе, че то се диктуваше не от зла воля и не от някакво дипломатическо чувство, но от чувство на дълг към професионалната тайна. Касаеше се да разбулим тайната изповед на верующи в Бога. Забележително е, че п. Георги повтори и пред мен загадката за дълги мемоари, които ще се публикуват след смъртта му и за които аз вече знаех от публикацията на г. Г. Иванов в „Учителски вестник“. И когато говореше за тия безконечни мемоари, очите на побелелия свещеник засветваха, блуждающи съзерцателно някъде в пространството. Чувствуваше се как думата е за нещо твърде важно и дори съдбоносно, което, ако бъде и да не е записано още, живее все пак целокупно и величаво в неговата душа и оттам той го чете вече и се удивлява самичък колко е съдбоносно и важно. Наивна самоизмама!

---

[1] Тази суета на п. Георги Антипов, че много нещо крие у себе си, трябва да е запалила и г. К.-Б. да се хвали също, че много нещо е подушил и че много нещо му е обещано от развинтения по дух стар поборник. Може двата темперамента и двата манталитета наистина да си приличат. Поп Георги се похвалил: „Аз имам голяма библиотека – редки ръкописи.“ Действително той и пред мен се похвали, даже ме покани да му видя библиотеката и аз се съгласих неохотно: п. Георги беше твърде прост човек и аз не вярвам на прости, когато ми говорят за книги и ръкописи. Прегледах и убедих се в предположението си. Пред г. К.-Б. той се бил похвалил за моето посещение и казал бил уж: „Както дойде Страшимиров да се кара с мен и да ме разпитва, така си отиде, без да научи нещо.“ Аз не вярвам п. Георги да е казал това, макар и да знам, че беше човек на минутни екзалтации и че пиеше доста. Но беше все пак простодушен и откровен, от друга страна. Съмнението ми се подкрепя още от моето убеждение, че наистина г. К.-Б. притежава извънредния гений да приписва някому слова, които не е слушал никога. Свидетелство за това е и неговата книга. Аз не отидох да разпитвам п. Георги и нито му задавах въпроси, както е постъпил г. К.-Б. Ний бяхме стари познати от време на „Историята на Априлското въстание“ и имаше за какво да разговаряме. А той сам се разприказва за предателството и ме покани пак да дойда. И двата пъти бяхме сами. Той приказва – а аз не записах нищо. Нямаше какво да запиша: аз знаех всичко от по-напред – знаех го от устата на неговите близки приятели и от неговите последователи. И нямаше за какво да му се карам: всичко беше равно и гладко пред мене.

Моето чувство беше вярно. Такива екзалтирани натури изживяват всичката мощ на духа си в самохвалства, в минутни възторзи и не остава в тях енергия за нещо по-сериозно. Имаше един негов душеприказчик, той повтаряше легендата с енигматична жестикулация: казваше, че притежава обетованото тежко наследие от мемоари, но че щял да го депозира у нотариуса, доде си отидели живите, които засяга. Той твърдеше туй от лукаво невежество и от суета: не му се искаше да стане известно, е е изпълните на едно завещание, което не носи нищо. Този душеприказчик е също покойник сега. А няма ни у нотариуса, ни у наследниците, ни у никого нещо от „тефтерите“, от съдбоносните мемоари.

Поп Георги потвърди пред мен, което бе говорил и на г. Г. Иванов, че две лица счита за виновни в предаването на Апостола. Имената им, разбира се, премълчаше. Но призна все пак, че едно от тия лица е живо. И тъй като пред г. К.-Б. е споменал все пак името на Марин п. Луканов, то и за другия, който бил жив, става по-лесно да се догадим: това е Д. Пъшков, близък другар на Марина. Но че желтешкият поп е държал двамата за предатели, това се знаеше твърде добре от неговите приближени, пък и мен не ми беше мъчно да се догадя за тях, но посочвам тук и литературните източници за пълнота. Че е имало жена или жени посред, той не избягваше също да спомене пред мене. А знае се, че за друга жена не можеше дума да става освен за Величка Хашнова, сестра на Марин п. Луканов. Тя дала отровата на клисаря и подучила го да отрови п. Кръстю, а доставили отровата от Виена М. п. Луканов и Д. Пъшков.

Трябваше човек да присъствува на тази среща и да види оная значителна физиономия, която правеше п. Георги, оня блясък от тържество, който играеше в погледа му, като говори за отровата. Той беше убеден, че здраво държи в ръцете си ключа на предателството, и той не криеше логическия път на мисълта си: който посяга да отрови п. Кръстю, той е истинският предател на Левски.

Легендата за отрова, доставена от Виена или Русе, е твърде прозрачна: отрова ще е имало доста и в Ловеч, колкото да се отрови един човек. Но конспираторите против п. Кръстю са имали интерес да сметнат клисаря, който ще хвърли отровата в светото причастие, та всякой случай, ако дойде до издателство, да не отговаря поне и доставчикът на отровата в Ловеч. Колкото до желанието да се премахне п. Кръстю от света, опити да го убият са правени още скоро след хващането на Левски. Помни се също, че той изобщо е бил станал много мнителен, като очаквал всякой миг да се посегне по един или друг начин на живота му. И това още преди Освобождението. Всички тия опити, разбира се, се дължеха на патриотична екзалтация, да се отплати на предателя за черното му дело, и нямат нищо общо с някакъв страх, както си е мислил п. Георги – страх пред п. Кръстю, който, ако продължи да живее, могъл да разкрие истината. Марин п. Луканов и Д. Пъшков нямало защо да се боят, че ще се разкрие истината. Ние сега я разкриваме достатъчно с фактите и данните, които изложихме досега и които има да изложим още. Поп Кръстю можеше десет пъти да бъде отровен, можеше да издъхне още при турската власт и пак фактите и доказателствата щяха да останат и истината нямаше да закъснее да излезе налице.

А п. Кръстю живя доста, както знаем. До 1882, когато се прощава с живота, той е имал цели десет години, за да се оправдае. Но ний видяхме неговото безсилие да стори това, като се запознахме с дългата му старателно написана дописка. „Човек трябва да е твърде неопитен четец, за да не види, че авторът на тая дописка, с излаганото си уж опровержение, тъкмо потвърдява това, което е искал да отхвърли.“

Отровата ще да е подала Величка Хашнова, но това обстоятелство нищо не придава и нищо не отнема от цялата обстановка. Изобщо концепцията на п. Георги е едно наслоение на страсти и борби от по-ново време, без никакво съотношение с историческите факти, при които бива заловен или предаден Левски в миналото. Цялата легенда за жена или жени п. Георги разкри достатъчно ясно пред мен. Величка Хашнова имала по-млада сестра, Юрданка; последната почина през онова време от гръдна болест. Величка била желала да се омъжи сестра ѝ за Апостола и като не успяла, а била убедена, че животът на Юрданка се съкратил поради особено силните чувства, които тя питаела към любимия, но непреклонен човек, отмъстила му и за нея, и за себе си, като отишла до София и там заедно с брата ѝ Марин и с Д. Пъшков устроили предаването на Левски.

Юрданка беше онова време младо 15 – 16-годишно момиче, напуснало учение в Габрово поради болестта си. На тая възраст и при строгите и примитивни още нрави в миналото такива романтически предположения са твърде произволни, за да отговарят на каква да е действителност. Отиването на Величка Хашнова до София се е наложило от необходимостта да занесе дрехи на арестувания си брат, когото очакваше дълъг път и дълга отлъчка да върви на заточение. Освен това, като се върна от София, тя биде арестувана. Ако тя наистина беше извършила предателство, не само на нея турската власт нямаше да посегне, но можеше и брата ѝ и Д. Пъшков да пусне на свобода. Въпросът е, че едно важно действие като предателството влече винаги със себе си и важни последици. А никаква следа от подобно нещо не можем да наблюдаваме и с троицата. Додето около п. Кръстю изпъкват енигматични промени и всякакви очебиющи консеквенции, които, като го поставят изеднъж в най-сигурни условия за живот, не могат да се обяснят освен с важни и тайни някакви услуги на властта[1]. С една дума, и този епизод по нищо не се свързва с цялата верига факти, осветляващи пътя на предаването на Левски.

Също и с въпроса, че п. Георги изповядал двоица, обстановката не се променя. Поп Георги ми потвърди факта за изповед, както и го посочил пред Гено Иванов. Не че един от изповяданите бил истинският предател на Левски в миналото, но че п. Г. го изнамира сега, а това е фантазия, основите на която вече разглеждахме[2].

---

[1] Интригата на г. К.-Б., че Хашнова е била арестувана отпреди 27 октомври – преди да бъдат хванати п. Луканов и Д. Пъшков – е твърде плитка. За това имаме доста доказателства, върху които обаче не мога да се простирам. На К.-Б. е било потребно да измисли обстановка макар най-недоказуема – за да се види, че някой още преди п. Кръстю отива в София или е въобще в контакт с турската власт и че предателството има произхода си, преди да е засегнат п. Кръстю. Историческите събития са индивидуални и не се повтарят. Така че трябва строго да се изучват, а не да се прекрояват или да се съчиняват наготово.

[2] Цитирах по-преди, че според К.-Б. п. Георги изповядал Добря Механджия – погрешно посочения от Л. Каравелов предател и оправдан подир, – който, значи, му съобщил, че бил предал Левски и че узнал подробностите на неговия маршрут до Къкрина чрез х. Мичо от Хашнова. Това е чиста измислица на г. К.-Б. Това нито му е говорил п. Георги, нито е възможно само по себе си. То няма предпоставка, нито последици, за да го свържем по някой начин с предаването на Левски. Не е строителен елемент да търсим и да намерим следи от него в строежа на предателството.

V

ЛЕВСКИ КАТО ОБВИНИТЕЛ И КАТО ЖЕРТВА НА ПОП КРЪСТЯ

Сега нека се върнем пак към спокойния разказ на събитията. Една ноемврийска вечер поп Кръстю е хванат, хвърлен в затвора, изтезаван и заранта пуснат. Паднал в немилостивите лапи на звяра, изтерзан и разложен в душата, че го предали близките му другари, той се хваща за нишката на заплетени и тайни услуги спрямо властта. Като се издали един други в София, като издават всичко и не могат пак да се избавят, той поне да спаси себе си. Нито е сам предател в душата и съзнанието си, нито предателствува против делото: всичко е предадено вече. Остава той поне да спаси каквото отсега може да се спаси. Това е поне неговата преценка. И това е, което ние вече знаем от по-предишната глава.

Какви услуги п. Кръстю е обещал на турските палачи през онази нещастна нощ в затвора – това ний не знаем. И това ний не можем да узнаем текстуално.

Но какво прави той, след като мъчителите се съгласили да го пуснат на свобода? Какво е извършил, какво нагласява да извърши напокон, за да оправдае стъпка по стъпка обещанието си?

Това ний знаем. Това можем да знаем.

Туй остава сега да видим, да изучим.

Нека повторим накъсо и другите предшествували събития. Тъй ще да бъдем по-наясно. След обира на царската хазна през септември, хващането на Д. Общи някъде из Тетевенско в октомври и хващането също и на Марин п. Луканов и Д. Пъшков на 30 същия месец в Ловеч и експедирането им за София на 13 ноември, п. Кръстю бива арестуван на 18 – 20 последни месец и пуснат на следующия ден. От пущането на п. Кръстя на свобода до залавянето на Левски в Къкрина на 27 или 28 декември са всичко четирийсет дни. В тия четирийсет дни почва и се подготвя, подготвя се и се извършва предаването на Апостола.

Прочее с кои средства, кога, дата по дата, и с кой начин е извършил предателят черното си дело?

В Ловеч, след като Марин п. Луканов и Д. Пъшков биват хванати от турците и са откарани в София, положението е критическо за централния комитет – както може лесно това да се разбере. Там сега за комитет остават членовете

Хитров и Колев и касиерът поп Кръстю. Последният, разбира се, всеки час чака също да бъде хванат като първите двама. А като свещеник – едно видно обществено лице – не може да се крие. Другите, Хитров и Колев, не излизат наяве или по-добре потайват се кой както може. Дали комитетът при туй положение на нещата функционира действително и как функционира, това днес е невъзможно да се възстанови. Но останали са все пак спомени – макар и смътни – за преживяното тогава.

Трябвало е да се състои едно реконструкционно събрание и да се избере председател: най-неизбежна стъпка за по-нататъшен комитетски живот и в Ловеч, и в цяла България. Дали се е състояло това събрание и кога и къде се е състояло, нямаме сведения и за това не са опазени никакви спомени. Дали функционира все пак комитетът в Ловеч? И например дали кореспондира с някого като комитет? И кой тогаз отговаря, кой се подписва за негов председател?

Дали поп Кръстю се явява сега председател, дали той подписва кореспонденцията, или я подписва друг някой?

Или въобще кой е председател действително? Кой представлява комитета през тоя толкоз критичен период от четирийсет дни?

Нека разгледаме по-отблизо момента. В него наистина се крие ключът на целия спор по предаването на Левски[1].

Двамата първи членове на комитета са хванати прочее, откарани на 13 ноември. На 12 декември – след месец време, Левски пише писмо, отправено до Ловешкия комитет. При това в писмото си Апостола отправя думи към председателя на комитета. Но и още нещо. В писмото се споменуват и някои кореспонденции още, разменени преди датата на писмото между шефа на вътрешната организация, Левски, и председателя на Ловчанския централен комитет. Тези кореспонденции хвърлят доста светлина върху въпроса. Явно е, с една дума, че през времето от оня четиридесет дни имало е писма, дошли до Левски и носещи подпис на председател на Ловчанския комитет.

Ето тук почва, по-просто казано, и ключът на развръзката.

И така: кой е бил тогаз – през тоя къс срок от 40 дни – председател на комитета? Кой подписал, кой подписва и кой подпечатва с печата на комитета отправената до Левски кореспонденция?

---

[1] Ще си спомним из „анкетата“, която разгледахме в начало, че Д. Пъшков е подведен да свидетелствува уж, че п. Кръстю никога не бил председател – само с цел да се оправдае последният.

Ето де е въпросът.

Въпросът за председателството в Ловеч е заплетен, след като истинският председател Марин п. Луканов бива заловен и откаран. Едвам в последно време, и то с помощта на документалното свидетелство на самия Левски[1], а също и с основно и критично проучване на обстановката можехме и можем да хвърлим колко-годе светлина върху въпроса. Всичко, което се е случило в столицата на вътрешната революционна организация през недългия оня период от арестуването на п. Кръстя до хващането на Апостола – на 27 или 28 декември, – през който период потайно и изкусно се подготовлява и се извършва предаването му, сега вече нам ни е по-ясно. Излишно е да казвам обаче, че при подобни трудни проучвания един исторически автор трябва да държи и да се надее твърде много на себе си. Той трябва да знае кого пита и от кого какво чака. Защото няма и не може да има за него друга по-сериозна задача от тая.

Но да дойдем до свидетелството на самия Левски, което г. К.–Б. също се опитва да насили и преиначи. Тука разискването вече се улеснява до значителна степен. Както казва народната поговорка, ний имаме тук работа черно на бяло и то ни е пред очи, държиме го здраво на ръка.

В писмото си до комитета в Ловеч от 12 декември 1872 Левски казва, че е получил писмо от председателя на комитета, и продължава: „По думите на председателът Ви оправих се да дода в градът Ви и да се срещна с някой и друг веднъж за всякоги, защото и времето е вече твърде късо, та и не ни остава да прехождаме за повече пъти. Току да тръгна за в градът Ви – прибавя Левски още, – получих писмо, в което ми се бележи и пр.“ Говорили му, че имало фалшиви, подправени писма и че е опасно да дойде. Председателят го кани да дойде, други го спират. И закръгля по-долу в писмото впечатленията си: „По тия писма, страхувам се да дода в градът Ви. В тях тълкувам: предателство истинно и предателство, без да ще, от страх.“ (Арх. I. 73). Говори за едно лице и даже определено лице.

---

[1] Кореспонденцията на Левски из архива на Ловчанския комитет биде издадена от Министерството на народното просвещение под моя редакция едвам в 1908, след моята „История на Априлското въстание“ (сравни „Архив за Възраждането“, т. I).

Да разясним това. Получил едно писмо от председателя, който го вика да дойде в града им. И после рекъл да тръгне. Но ето че получава второ писмо. И сега това писмо не е вече от председателя, то иде от друга страна и от повече лица. И Левски отложил да тръгне за Ловеч.

Апостола подчертава сам: получил писма, не е едно писмо, а писма от различни автори и с различно съдържание. Едното го мами да дойде, другото го залива с ледена вода. То му казва: къщата, дето се криеш и дето ще се криеш, ако дойдеш, и дето се крие комитетският архив, е издадена. Тази къща е на Величка, сестра на Марин п. Луканов, а по мъж Хашнова: къща на Хашнови. В двора на къщата подхвърлили фалшиво писмо с почерк и подпис на Левски. Подканяли Хашновите (уж ги кани сам Левски) да изнесат комитетската архива някъде в лозята – вън от града, – та той ще я вземе оттам. Писмото до Левски набързо му известява тоя опит, извършен бездруго от неизвестна предателска ръка.

Левски излага това съобщение, което му дошло с второто писмо, и прави заключение: предателство. Той казва дословно: „получих писмо, в което ми се бележи, че са били подхвърлени в някоя къща писма с подписка: Ас.(лан) Дер.(вишоглу) Кърджалъ, в които писма казвало: да ми донесете тефтера на еди-коя си колиба и там да го оставите, а всичко друго, каквото има, да го изгорите! И в писмото уйдурдисвани словата, като да приличат на моите! Писменно да ми дадете за тия писма, които са писани от Вас. Пророкувам целта каква Ви е била и по вишегласие ли сте го направили, или сам някой, и кой е! Ако на това се отречете и секи каже от Вас не знам, то аз знам и ще Ви го покажа да го видите кой е. За следствието на тия подхвърлени писма оставам да говоря, докато видя ще ли изповяда сам оня, който ги е мушкал в портата из рязката и като какво си е мислил с това, па тогава. По тия писма тълкувам предателство истинно и пр.“

Така стои обстановката в Ловеч, из която има да различим председател, касиер и други лица, кореспондиращи с Левски.

Подхвърлените писма бездруго ще да са били написани и подхвърлени от лице, което не може да не притежава ред сведения и качества. За тези сведения и качества може всякой да се догади. Те са: 1) лицето е близко до комитета; 2) държи в ръка кореспонденции на Левски, за да го гледа и да подражава почерка му; 3) интелигентно и грамотно е само̀, за да състави подражателни писма и да имитира точно почерка; 4) осведомено е къде се крие архивът на комитета; и 5) иска тефтери, което ще рече, виждал е сам архива и знае конкретно какви отделни и ценни предмети съдържа той и пр.[1]

Авторът на подхвърлените писма не може да бъде турчин. Турците в Ловеч не притежават през онова време помежду си една тъй интелигентна и специално подготвена личност. Не може да се приеме също, че те от по-рано са приготвили българин, свое оръдие за целта: комитетските среди щяха да го узнаят и да се пазят от него. А с подхвърленото писмо тези среди са изненадани. Архивът е наистина у Хашнови. И явно е, че всичко е открито: открито е отеднаж и нечакано от никого. А също знаем вече, че администрацията в Ловеч – до хващането на Марин п. Луканов и Д. Пъшков по заповед от София – съвсем не е осведомена дали съществува комитет в Ловеч. А откарването им из Ловеч се дели от арестуването на п. Кръстя само с една седмица; от последната случка до писмото на Левски са 22 дни. Подхвърленото писмо се пада посред, след десетина дни. Може ли в тоя къс срок чуждо лице да изучи всичко и да услужи на полицията?

Трябва в най-добрия случай да се допусне, че близко на комитета лице е минало на правителствена страна или, все едно – както подозира сам Левски, – трябва да се допусне, че има предателство из самата среда на комитета в Ловеч: то е едно лице, което Левски знае и ще посочи, като дойде.

Кой е предателят прочее?

Както споменах: още от цитираните думи на Левски личи, че той подозира определено лице и че това лице, като е из комитета, разбира се, му е и познато. Така и той казва: „В тия писма тълкувам: предателство, без да ще, от страх.“ Познава, значи, отблизо лицето, знае характера, знае душевните му качества.

Но има мекота в думите на Левски. Те дишат с някакво снизхождение към едно познавано от автора на писмото и даже ценено досега от него лице. Може и жестокото падение на Д. Общи и другарите му, че и целият разгром на комитетското дело да правят Левски да е снизходителен, но това не изменя положението за специалния наш случай тук.

Завесата се открехва.

А́в писмото на Апостола дори има още по-ясно указание, както намекнах вече. Левски познава предателя и казва точно, че го знае и че като дойде в Ловеч, ще го покаже кой е. Изразът е твърде енергичен. „Ако се отречете – пише той – и секи каже от Вас не знам (предателя), то аз знам и ще Ви го покажа да го видите кой е.“ Той си мисли точно едно определено лице.

---

[1] Сам Левски подозира, че тия подхвърлени писма са дело дори на целия комитет („Писмено да ми дадете – да ми се обясните – за тия писма, които са писани от Вас: по вишегласие ли сте го направили“...)

Кой е наистина? Кой може да бъде това лице?

Кого е мислил Апостола?

Левски е изпуснал да ни означи датите на ония две писма, на които отговаря и на които съдържанието в главни черти ни е предал. Самите писма, разбира се, са изгубени. Нека се опитаме да възстановим тия дати – поне приблизително. Това има значение, както ще видим, и за целия спор.

Но преди това имаме още други подробности да установим. Те ще ни улеснят за по-нататък.

От цитатите личи, че известието за подхвърлени писма стои по дата непосредствено пред отговора на Левски, последвал на 12 декември. Колко дни може да има посреди? „Току да тръгна за градът Ви, получих писмо“... И отложил пътуването: „страхувам се да дойда в градът Ви“. За колко време е отложил да тръгне? Защото Апостола все пак идва в Ловеч, където се извърши предателството.

Нека потърсим и двете дати: 1) кога Левски получава застрашителното известие и 2) кога все пак тръгва или решава да тръгне за Ловеч.

Външната обстановка или някои околни факти могат да ни дадат ключ за изминалото време. „Току да тръгна за градът Ви...“ – подразбира един близък преход – всякой случай една последна станция, отдето ще тръгне, за да стигне в Ловеч. Тук има ред по-други подробности, които трябва да се вземат в съображение. В тия подробности аз не мога сега да вляза по-нашироко. Те ще ме отвлекат твърде далеч в изложението, но мога да отбележа главните точки.

Последната станция, дето – „току да тръгне“ – бил е спрян, е Сопот. Преходът, който предстои да направи Левски от Сопот до Ловеч, не е лесен: това е да мине Стара планина[1]. Този преход е опасен. Сам Левски се колебае още и не е изключено да избере друг маршрут за към отвъд Дунав, загдето главно се е отправил. „Или аз ще премина

---

[1] Г-н К.-Б. напр. мисли, че писмото си от 12 декември Апостола е писал из едно „от близките села край Ловеч“ (стр. 131). Това е неприемливо. Левски няма защо да пише, че е отложил да дойде в града, щом е на една стъпка от него. Все едно той е в него. И после, където е получил известието за подхвърлено писмо, там още пише отговор и там ще вземе решение да върви или не. Как ще отправят писмо до него в съседно село? Отде знаят, че Левски е вече там? Или трябва да знаят и да следят стъпките му всякой час! Тук има технически подробности из строя на тайната революционна организация, които трябва да се познават добре, но аз не мога да се спра и върху тоя въпрос.

– бележи той по-нататък в писмото си, – или други ще провода да ги отнесе.“ (Книжа и др. предмети от комитетския архив.)

По сведенията, които притежаваме, и по всички външни данни в Сопот Левски се бави няколко дни. И там не е обезпокояван от никоя страна. Тук е заварил кореспонденцията за подхвърлени фалшиви писма в Ловеч у Хашнови и оттук отговаря на нея. Писмото отнася верният Гани Маджареца. Преходът до Ловеч е два дни най-малко. Трябва да имаме предвид, че е декември, планината е заснежена и пътищата са мъчни. Левски чака да се завърне пощальонът, чака известни сведения, за да се реши или не да поеме и сам пътя. Маджареца се връща, сведенията, които е донесъл, са благоприятни: Левски може да тръгне и действително тръгва за Ловеч. Това е езикът на фактите.

Отиване и връщане на пощата – това са 5 – 6 дни. Преносителят на пощата си почива в Ловеч, той събира сили за обратен път. А също събира нужните сведения. Може би донася на Апостола ново писмо, с успокоително и насърчаващо тръгването му съдържание, което за жалост също не е запазено.

Най-рано на шестия ден – 18 декември – Левски тръгва за столицата на централния комитет. Пощальонът се мае пет дни вънка. И най-късно известието за подхвърлени писма в Ловеч е могло да стигне и до Левски на 11 декември, преди да отговори. Едва ли ще да е отговорил още същия ден: трябва да изпрати свой пощальон.

Но всъщност писмото е могло да се получи в Сопот, преди сам Левски да пристигне там. Следователно Апостола е могъл също да завари кореспонденцията си в Сопот. Тук са го чакали писма и от другаде. Колко по-рано е могла самата кореспонденция да пристигне и да го чака в Сопот?

Не много дни.

Тука вече се докосваме до истинската и най-важна дата в спора. Касае се кога Левски е получил по-първото от двете писма: писмото на председателя, с което този го кани да дойде в Ловеч. И двете писма ли са го чакали в Сопот, или по-първото го е настигнало на друго място?

За двете писма Левски се изразява двояко: „Оправих се да дода в градът Ви“ („по думите на председателят Ви“), и още: „току да тръгна за градът Ви“. В кой град или село, на кое място Апостола не мисли още или не мисли никак да мине, а подир решава да мине през Ловеч? Къде е тази станция, до която Левски има установен план за пътуване през другаде, от която начертава все пак маршрут да посети Ловеч и с тази цел стига до Сопот? Кога става това?

Арестите в Орхание и Тетевен по обира на пощата на

Арабаконак през втората половина на септември месец 1872 раздрусват, както знаем, от основи комитетската организация. Левски в това време се намира в Тракия. На 7 октомври от Ловеч му пишат за опасността и го съветват да не се вестява към столицата на вътрешното съзаклятие. Това му пише още непокътнатият комитет под председателството на Марин п. Луканов.

Така по онова време той не мисли още за път към Ловеч. Няма работа там. С две писма Любен Каравелов го подканя да обяви въстание. Тези писма са от началото на ноември. Арестите са взели широки размери. Димитър Общи „предава всичко, щото знае". На 30 октомври, както видяхме, са хванати Марин п. Луканов и Д. Пъшков в Ловеч. Цялата комитетска сграда виси над пропаст. Левски е известен за всичко и има за какво да мисли – не мисли за Ловеч и за някои комитетски подробности там. Има големи задачи да разреши: да обяви или не въстанието. И ако не бива да обяви въстание, трябва сам да скочи през Дунава, за да убеди другите членове на централния комитет. Не му е до Ловеч – да иде ли, или да не отиде там.

Писмата на Каравелова го настигат в Стара Загора във втората половина на ноември и на тях той отговаря оттам: не е съгласен за революция. Тук и решава да върви за Букурещ, за да увери Каравелов и другите членове от централния комитет да не бързат с преждевременен бунт. За Ловеч още няма дума.

Едновременно в Стара Загора той взема решение да прескочи по-близо до София, дето се решава съдбата на хванатите и арестувани съзаклятници. Така той преминава в Татар Пазарджик, дето се мае по-дълъжко. Тъй като в Сопот той пристига не по-късно от 11 декември – защото от следующия ден вече отправя оттам кореспонденцията до в Ловеч, – трябва да приемем, че от последните дни на ноември до 10 декември приблизително той пътува до Пазарджик и после се мае в тоя град. Оттук пощата работи на две посоки: към София и Карлово – Ловеч. Бай Иван Арабаджията от Царацово е пратен до Гани Маджареца в родния град на Левски и донася в Пазарджик писмото на новия председател на комитета в Ловеч. С това писмо Левски бива подканен да се отправи до тоя град помимо по-ранншното писмо от 7 октомври – от по-ранншния председател, който сега е в затвора в София, – което го предупреждаваше, както видяхме, да не идва в Ловеч. Това поканително писмо прочее е получено от Левски между последните числа на ноември и първите десет дни на декември. То не ще да е чакало дълго в Сопот, за да бъде земено и отнесено по адреса.

Знаем вече, че арестуваните в Ловеч на 30 октомври председател Марин п. Луканов и членът на комитета Д. Пъшков са отправени за София навръх Коледни заговезни – на 13 ноември. Поп Кръстю е хванат една вечер, изтезаван през нощта и пуснат заранта от полицията в Ловеч: това е не по-късно от една седмица след откарване на по-предните двама – което ще рече, не по-рано или по-късно от 18 – 20 ноември. След пущането на поп Кръстю той става близък с властта, с която се е споразумял – „разбрал се разумно с турците“, според както писмено изповяда самичък. Ето между тези дати – 20 – 22 ноември и 10 декември, додето Левски се мае в Т. Пазарджик – пада и поканителното писмо до Апостола да дойде в Ловеч, автор на което няма кой да бъде освен поп Кръстю. Той ли е председателят? Както казахме, тук се върти и полемиката.

Аз не мисля, че поп Кръстю, още преди да го хванат и изтезават, ще да е бил нагласил начина как „разумно да се разбере с турците“, за да спаси себе си. Неговият характер и ред обстоятелства говорят против това предположение. От 30 октомври до 18 – 20 ноември той се намира в мъчително очакване. Заедно с Д. Пъшков и Марин поп Луканов хванат е старият свещеник поп Лукан. Знаем, че Димитър Общи, който издал двамата, не можел да назове името на свещеника и според заповедта от София редом с първите да се хване и „един поп“ властите в Ловеч отправили в седалището на специалния съд стария невинен поп Лукан. Поп Кръстю не е могъл да не се сеща за грешката. Оставало е обаче да се види дали след очната ставка в София Димитър Общи няма да поправи грешката си. В това очакване предпазливият иначе и твърде смислен по характер поп Кръстю не ще е взел решение за крайното: да се разбере с турците. Крайното е изоставено – бездруго – пак ако се случи другото крайно: да го издадат. Изтезанията, на които е бил подложен през нощта в затвора – и за които сам споменува, – са го принудили спонтанно да вземе онова решение, което е отлагал. Това е повече за вярване.

Но въпросът е за писмената покана до Левски да дойде в Ловеч. Споразумението с турците е носило своите консеквенции за поп Кръстя. Срещу услугата, както казахме, да бъде спасен и оставен невредим в Ловеч той е поел известни също задължения. Във връзка с тия задължения бездруго е стояло и да действува по един план. Така и пише на Левски да дойде в Ловеч.

Но както казва поговорката, едно зло никога не върви самичко, а го следват други злини. За да пише на Апостола, трябвало е писмото да излезе от името на комитета, че и да бъде подпечатано с комитетския печат. Ето тук се е наложило той да поеме титлата председател на комитета, за да разполага и с комитетския печат. Писмото, отправено до Левски и подписано от председател, не е могло да не бъде подпечатано и с комитетски печат. Малко или много подобна кореспонденция без необходимите си служебни знаци щеше да носи личен характер. Тя нямаше да убеди Апостола да дойде в Ловеч. Най-малкото е, че щеше да го тури в съмнение.

Тук е гордиевият възел и тук почва истинската трагедия за поп Кръстя.

Аз не искам да кажа, че председателската титла не е могла да мине механически – тъй да се каже – върху поп Кръстя. Да мине веднага, щом е арестуван титулярят, когато фактически вече липсва председател на комитета в Ловеч. Зависела от бодростта и желанието на останалите незасегнати комитетски членове да действуват. Ако в съзнанието на последните живее мисъл комитетът нито час да не прекъсва функциите си, те ще го реконституират, ще назоват председател и ще поставят комитета в положение да посреща събитията. Но времето от двадесетина дни между първите арести и арестуването на поп Кръстю е твърде късо; смущението на комитетските хора е твърде голямо за такава планомерна дейност. При това Марин п. Луканов и Д. Пъшков са задържани в ловчанския затвор, както видяхме, до 13 ноември. Очаква се да арестуват другите членове. Разстройството в комитетските редове е пълно. И в присъствието още на истинския председател в града – макар в затвора – прави мъчно допустимо, че ще се избере нов председател. Остава едната седмица време от откарване на арестуваните в София до хващането на поп Кръстю. Но в тия седем дни последният, който е поставен да се люшка из вълните на предположението и на последното изпитание, че може да бъде хванат и откаран също, той едва ли е имал вдъхновение в себе си за комитетска дейност, нито повод да предизвика комитетско съвещание и да бъде избран за председател[1]. За другите двама членове,

---

[1] Уставът предвижда подпредседател (глава III, чл. 1), който механически би застъпил мястото на председателя (IV, 5), но нямаме точни сведения кой е бил подпредседател на комитета в Ловеч. Ст. Заимов нарича Д. Пъшков подпредседател, но както казах, нямаме сведения за това. Д. Пъшков, който беше жив до неотдавна (починал ноември 11, 1926), никога пред мен не е потвърждавал това. Повече за вярване е, че в Ловеч не е имало подпредседател. За такъв се е броил Марин п. Луканов, който в отсъствие на Левски председателствувал. Както знаем, Ловчанският комитет е и централен и негов председател е само Левски. Кацев-Бурски печати две

Ив. Колев и Анастас Хитров, едва ли можем допусна, да са били в по-добро настроение от него. Те и двамата доживяха след Освобождението, но за жалост не оставиха по-точни спомени по въпроса. Можеха все пак да споменат за това, ако са се събирали действително и ако са взели решение да изберат председател.

Остава предположението, че поп Кръстю сам и по свой повод е заел председателското място по мотиви, които отбелязах. Сам той е влиятелен член, стърчи по образование и по положение над другите. Така че другите членове – осведомени предварително или не – мълчаливо са се подчинили на създаденото положение. Остават посред Величка Хашнова и мъжът ѝ Хашнов, които пазят в дома си комитетския архив и печата. Тях поп Кръстю ще да е убедил, че се налага да пишат на Левски и да искат съвета му за какво да се прави по-нататък.

За туй положение на работите ни говори и самото писмо на Апостола. Освен едно-едничко писмо, което е получил от председателя на комитета, след първите арестувания на 30 октомври, друга кореспонденция не е последвала из същи източник. Видяхме, че му е дошло второ писмено известие, но сега в писмото на Апостола личи явно, че известието иде по частен начин. То иде не от комитета, не от име на председател и пр., а от Хашнови, за да му яви за опита на посегателството върху техния дом и върху комитетския архив. И Левски отговаря сега именно на Хашнови и зад техния гръб, по всяка вероятност и на двамата криещи се, но останали верни членове на комитета. Така изрично Левски говори за предател, който е един и когото той познава и ще посочи, като дойде. И който, разбира се, не е из тия, на които пише. А тук вече бие особено на очи не само дето писмото на Апостола не е отправено до комитета и председателя му, а до свои хора, но още и друго. Цялото писмо на Левски – както ще видим поред, от самото начало – от първите думи още и докрай – изтъква едно деление между председателя и ония, до които се отправя. Съпоставя председателя с всичко комитетско досега в Ловеч, съди го, сам взема позиция и

писма с подписа на Ц. Х. Павлов, който се уж казвал подпредседател. Съдържанието на тия писма никъде не засяга каква да е комитетска функция, следователно не иде от име на длъжностно лице в комитета, за да оправдае, че се е подписал „подпредседател“. Този подпис е мистификация, ако не означава нещо по-друго, което не ни интересува. Но ще се повърнем по-нататък още върху въпроса.

заповяда им също да вземат предпазителни мерки против него. По този начин тежката му дума за предател в Ловеч, че е един и че той го познава, приема през цялото писмо формата на едно реално и консеквентно обвинение срещу временния председател.

Така че и указанието на личността, и обстоятелството, че само едно писмо се споменува да е дошло до Левски от председателя, съпоставени с цялата обстановка в Ловеч, както и с обстановката около личната съдба на поп Кръстя, указват достатъчно за времето, че и за особения произход на онова фатално послание, което председателят е отправил до Апостола, за да го примами да дойде в Ловеч.

Трябва да отбележа, че първият биограф на Левски, Захари Стоянов, достатъчно твърдо бележи, че п. Кръстю е бил през разглежданото време председател на комитета. В началото на осемдесетте години, откогато датува книгата на този автор, Хашнови бяха живи и техните спомени бездруго са отпечатани или ангажирани във фактичното указание на Захари Стоянов, че именно п. Кръстю е бил председател. Документът, който говори по-точно за цялата обстановка и който сега разглеждаме и ние, още не е стоял тогава на разположение на Захари Стоянов. Аз го публикувах в 1908 в „Архива на Възраждането“, отдето го цитирам днес. Вторият биограф на Левски – от 1895, Стоян Заимов – не се занимава с подробните обстоятелства на предателството. Данните у него, както всякога, са наизуст писани и забъркани. Същият не споменува кой е председател на комитета, след като първият председател е арестуван. А ако приемем, че сам е вярвал твърдо в казаното вече еднъж от него, че Д. Пъшков бил подпредседател, а той е също арестуван, то явно е, дето Ст. Заимов е съвсем изоставил въпроса за председателство.

Че поканата да дойде в Ловеч Левски не е получил по-рано от деня, когато и пристига в Татар Пазарджик, свидетелствуват още и някои други освен съобщените по-горе съображения. И тези съображения са от важност за по-нататъшните промени в цялата обстановка.

В писмото си Левски изтъква още факта, че е искал от председателя парите, които у него имало пренесени от други комитети, но той му писал, че ги е „употребил за ден-два в своя работа“ (Арх. I, 74). Ако поп Кръстю е отговорил на Апостола с писмо, то и парите са били пак с писмо искани от него. Последен път Левски беше в Ловеч към средата на август. Тогава да е искал парите, нямаше защо искането или отказът да бъдат писмени: комитетът функционираше тогаз спокойно, касиер и шеф на централния комитет се виждат лице с лице всякой час. Остава да поставим тази кореспонденция след произшествията в Арабаконак и подир, когато Левски се мае къде Сливен и Стара Загора, додето стигне в Т. Пазарджик.

До ума е да допуснем, че Левски през втората половина на ноември, когато отец Матей го настига в Стара Загора и той е зает с тъй важния отговор, който има да даде на двете писма на Каравелов, че не може да обяви революция, както оня настоява из отвъд Дунав – до ума е да допуснем, че Левски, който освен писмения отговор, що дава до Каравелова, иска сам да върви в Букурещ, за да убеди и водител и членове на централния външен комитет в ненавременността в този момент за каква да е революция в България, е писал на поп Кръстя за пари, за да ликвидира с тоя въпрос и да не става нужда да се отбива в Ловеч. С една дума, приемливото е, че до края на ноември в Стара Загора Апостола не мисли за път до Ловеч. Още повече че той е под впечатлението на първото писмо на комитета от 7 октомври да не идва там.

Разбира се, всичко туй се отнася само до писмото, което Левски е писал на п. Кръстя, а не и до отговора на последния до него.

Но от Стара Загора да кореспондира направо с Ловеч и да означи точно къде да му се пратят парите лично до него, това не е допустимо: не е практика за тайната комитетска кореспонденция. Когато Отец Матей търси следите на Левски през Ловеч, тук не знаят да го упътят. Левски е в контакт с последния град само посредством други съобщителни пунктове. А този пункт е Сопот[1] или Карлово.

Когато Левски пристига в Пазарджик, работата ще да е стояла още открито. Като пише на поп Кръстя за пари и му иска писмен отговор, явно е, че не е решил още да иде в Ловеч. Тук се явява въпросът, дали имаме работа с две писма от поп Кръстя до Левски или само с едно писмо: същото онова, с което свещеникът кани Апостола да дойде в Ловеч. Той може в това писмо да му е изявил и за парите, че са похарчени. Левски е дошъл в Пазарджик с цел да следи отблизо работите в София. Оттука той праща писмо до Трайкович в София и получава отговор от него. Според думите на Апостола той мислил да предприеме въоръжено нападение, за да освободи арестуваните революционери.

---

[1] До Сопот или Карлово работи ловчанският куриер, а за обратно – Гани Маджареца. От Сопот до Т. Пазарджик и обратно тича бай Иван Арабаджията.

Така че в Пазарджик Левски знае кои са арестувани в София, кореспондира в Ловеч с касиера на комитета и го титулува председател – защото по-ранният председател е затворник в полите на Витоша. Така и получава отговор от касиера-председател, че парите е бил похарчил за свои нужди, или – което е все едно, – че ги е злоупотребил. А дотогава Левски още не е бил решил да мине през Ловеч.

Кога настъпва обратът в неговото решение?

Той получава покана от председателя да иде в Ловеч.

И намисля да иде.

Но поканата на председателя не е проста покана: тя съдържа обвинения против членовете на комитета и вика шефа на революцията да дойде и да стегне духа в организацията, да тури работите в ред.

Левски се мъчи морално от това разложение и счита за свой дълг да се претече и да помогне, колкото може. Това е най-естественото, което трябва да допуснем или да предположим.

Забележително е, че за това състояние на духа у Левски имаме запазени отзвуци в Т. Пазарджик. В Сливен, в Стара Загора не е запомняно, щото Левски да се е оплаквал от Ловеч. Напротив, тук – в Пазарджик – живи са спомените по този въпрос. Тъй като Левски е бил предупреждаван от пазарджичани да не отива в Ловеч, той е посочвал дезорганизацията там като повод да иде да помогне. В Пазарджик той гостува между друго в къщата на Михо Стефанов, покойник отдавна. Михо Стефанов пише спомените си и говори забележително за оплакванията на Левски против Ловеч. „Левски се беше научил – казва той, – че касиерът на Ловчанския комитет е злоупотребил, та реши да замине първо през Ловеч, за да провери сметките на касиера, и оттам да замине за Румъния“ (в. „Татар Пазарджик“, № 13, 18.IV.1909: „Кратки исторически бележки и пр.“). За общия маршрут на Апостола същият Ст. Михов бележи предварително : „Левски реши да замине за Румъния: 1. за да закрие дирите си и 2. за да се срещне с централния революционен комитет, след което да се върне с нови наставления и сили“ (пак там, № 12, 15.IV). Живи още поборници в Т. Пазарджик ми говориха – без повод от мен, – че Левски не бил доволен от комитета в Ловеч въобще, и това се съгласява с духа на писмото, което малко по-подир пише до Ловеч и което сега разглеждаме.

Но това е още яд, негодуване, досада – обвиненията идат по-подир. Левски направлява сега маршрута си към Ловеч и стига в Сопот. А току да тръгне за определената цел, получава писмото от Хашнови и от двамата останали верни членове на централния комитет, както казахме. Писмото носи Колчо Сирков.

Колчо е прост, но верен човек на съзаклятието. Той е като Гани Маджареца от Карлово, като бай Иван Арабаджията от Царацово и като Отец Матей Миткалото – но последният е личност от по-голям мащаб, макар все тъй простодушно и безгласно предан като другите: без чувство за големство, без амбиция в йерархията на комитетското дело. Такива личности са винаги в историята били обичани и предпочитани от организатора и от великите водители на масите. Така и от Левски.

Това писмо, донесено от Колча, което говори за фалшиви подхвърлени писма с подправен подпис на Апостола и за предателство, отваря накрай очите на Левски за онуй, което става и което е станало в Ловеч. Колчо си е отишъл. Апостола е стреснат. Той е разколебан в решението си да отиде в Ловеч и отлага пътуването си. Сега настъпва у него психологическият момент на пресяване и събиране на мислите пред едно съдбоносно решение. Правилно ли е постъпвал той досега в Ловеч? Не е ли сбърквал, не е ли дал лош пример сам, за да не съди строго и другите сега? Какво се е извършило там и какво трябва той сам да върши?

Ето под натиска на тая душевна борба той сяда да пише писмото си от 12 декември. И както всякога човек в тежки моменти на живота се обръща първ на самоизповед към себе си, така и той събира всичко, което е досега таил в душата си, и го излага пред своите верни още съмишленици в Ловеч. Който познава кореспонденцията на Левски – суха, къса и строго служебна обикновено, – той ще се удиви от тия четири и половина големи страници, които на ръкопис правят цяло послание и които са пълни с трогателни излияния. Излияние на един голям, непреклонен характер, на един велик водител, който види как е рухнало всичко, що е градил, и чувствува как рухва затова и сам, който се е пазил и издигнал толкова.

На първ план е все пак предположението на собствения му проникновен ум, забулен може би върху някои подробности дотогаз и прозиращ сега връзката между всички. „В писмото Ви от 1872, 7 октомври – захваща той, – е да не дохаждам скоро в градът Ви, защото можало да стани!... а председателят Ви (сега) в писмото Ви по негово мнение (е) да дода, та да видим какво трябва да се върши, защото според както Ви виждал, от Вашите кожи цървули не ставали! И сичко това произхождало от страхът Ви.“ И продължава с болезнена изповед: „По думите на председателят Ви оправих се да дода в градът Ви и пр.“ – което вече знаем по-нататък. Изповед как е бил готов да дойде, как е довярвал все пак и бил готов на всички рискове и жертви в име на водителския дълг – помимо, че е бил еднаж и искрено предупреждаван вече да не идва поради явната опасност...

И пак изпитателният му ум и чувството на висока правда у водител не му дава да бърза с обвинение. Пази се – този тънък такт впрочем личи в цялата му запазена кореспонденция – да не би прибързано да нарани едного за сметка на другиго. Така и държи за своя наставнически тон, както всякога. Запитва еднакво и двете страни, осведомява се равно и взема своето решение, нищо повече: по-далеко не отива, макар и да е явно, че обвинява. „Писмено да ми дадете за тия писма (подхвърлените), които са писани от Вас.“ Иска да каже: не врагът, не турците са ги писали, а вий от страх сте паднали до предателство. И следва постъпа си да изпитва всички: „Пророкувам целта каква Ви е била и по вишегласие ли сте го направили“ – т. е. дали всички не са решили с подхвърлане писма, с подправен почерк и подпис на главния виновник – Левски – да разкрият, да предадат комитетските тайни и него на врага, та сами да се спасят, или е „сам някой, и кой е!“. И завършва мисълта си: „Ако на това се отречете и секи каже от вас не знам, то аз знам и ще Ви го покажа да го видите кой е“ – и пр. И заключава потърсен: „Предателство е“ и пр., което също знаем.

Иска писмено да го осветлят и на дело да разсеят съмнението, което го мъчи, били ли са всички заедно или само един из тях. Но чудно! Отговорът или оправданието не е получено още – него ще достави верният пощальон, като отнесе заповедта на водителя, която тепърва се пише, и като се върне: но в чувствата на Левски решението е вече установено и обвинението е сякаш произнесено още от първите редове на писмото. Фронтовете са два, към които той отправя словата си, и са решително отделени един от други: на една страна е мнозинството, на друга – само един: председателят, който държи водителството и държи парите, защото е бивш и настоящ касиер, както е временен сега председател.

И писмото следва с дефинитивна разпоредба, която е вече открито и пълно обвинение против председателя предател: от предателя трябва да се отнеме всичко комитетско. Няма вече доверие – край на всичко!

Този дефинитивен фронт против председателя се дължи на Николча Сирков: той е донесъл писмото от Хашнови и той – жив свидетел сам – е застанал гарант пред Апостола за верността на ония, от които е пратен. И писмото си сега Левски отправя пак тям: по всичко е явно в това писмо, че то се адресува към другите, а не към председателя. „Но вижте – изрично се казва там – какво ще Ви забележа за сякога, и веднаж, и сто пъти излизам от длъжността си. Колкото писма, пари, вестници и всичко, каквото има оставено във Вас и у председателят тайни работи, да се пренесат у Николча."

Архивата трябва да се изнесе от досегашното си скривалище у Хашнови, защото скривалището е вече издадено. А всички тайни работи от председателя да се вземат.

Тези тайни работи са председателският печат, квитанционните кочани и касиерската книга. Поп Кръстю, като се е наложил за председател, за да изиграе своята предателска роля, за което се е ангажирал пред турците, е трябвало да има на ръка комитетския печат, а това не е могло, без да се наложи за председател – както отбелязах и по-напред.

Тежката разпоредба един път дадена и председателят отлъчен, следва вече с пълна откровеност личното обвинение против него в злоупотреба на комитетски средства: „У председателят има принесени от други комитети пари, по-напред ги исках, а той ми писа, че ги употребил за ден-два в своя работа, той не ли е чел в уставът! На комитетска пара минутата не се знае."

Отговорът на това послание се дочаква от Левски. Приятелите са се оправдали, но тяхното писмо не е запазено за нас по понятни причини. Апостола пази само своята кореспонденция, която му е оправдание за народната и непрестанна служба и която, ако падне в ръце, влече отговорност само за него. Всичко друго, което би повлякло нещастие върху странични дейци, той унищожава.

Оправданието на приятелите позволява на Левски да тури край на колебанията си, за да се реши да иде в Ловеч. Той вижда възможност да се укрие там, посред верните си хора, дори да опита да види сметките си с поп Кръстя и да продължи своя път за отвъд Дунав.

Така цялото писмо на Апостола, което разгледахме, не е прост един отговор или една кореспонденция сама за себе си. То е един цикъл от осем писмени документа, съдържанието на които ни съобщава в главни черти и които са свързани помежду си и се отнасят към едно и също дело, към една и съща случка – предателството. Тези документи са: 1. Писмото на пълния стар комитет от 7 октомври Левски да не идва в Ловеч; 2. Писмото на новия временен председател – за да дойде; 3. Писмо или писма с определено съдържание, подхвърлени у Хашнови за предателство; 4. Писмо до Левски с известие за станалото; 5. Писмено оправдание всички ли са писали фалшивите писма или само един, което оправдание отваря път на Левски да тръгне за Ловеч; 6. Писмо на Левски до поп Кръстя за парите; 7. Писмо на поп Кръстя до Левски, че е изхарчил парите, и най-подир – 8. Самото писмо на Апостола, което имаме на ръце и което обединява всички по-напрежни и ни съобщава ред още подготвителни и важни подробности за предателството.

Аз намирам за уместно да добавя, че рядко убиец се е самопризнавал пред съда. Така и п. Кръстю няма да се признае пред народа и поколението. Обикновено съдията сам установява отговорността според обстановката и външните данни. Често едно копченце, паднало от ръката на виновния и намерено на мястото на престъплението, открива всичко. Един предател, както в нашия случай, е също убиец. И какъв още убиец, Боже мой! Един всенароден убиец – както п. Кръстю, – когото всенародно съдим.

И поп Кръстю наистина не се признава за виновен („Требникът“, който познаваме). Но ний имаме против него не само едно копченце от ръкава, но безброй копчета от всички закопчалки на ризите му. За неговото убийствено дело говорят освен подробностите, които изложих досега, но още цялата останала обстановка: пристигането на Левски в Ловеч, държането през това време на поп Кръстя лице с лице спрямо него; наблюдателното поведение на властта; приготовлението за Къкринското ханче; подвеждането на Левски, обсаждането или умелото и хитро обкръжаване на ханчето и пр. – обстоятелства, върху които не ми се пада тук да се простирам.

В своите усилия да защити поп Кръстя г. Кацев-Бурски се залавя по реда си да изкриви и изопачи писмото на Левски, както е изопачил показанията на живи съвременници – което видяхме. Според него председател, за който се говори в писмото, не е поп Кръстю, но друго лице. И не е поп Кръстю, който иска „по тоя начин (с нарочно поканително писмо) да привлече Левски в Ловеч, за да го предаде“. И той се провиква патетично: „Но за Бога! Как е възможно това (да обвиняваме п. Кръстю, че е поискал и станал председател), когато ние знаем, че поп Кръстю не е бил славолюбив човек и не е заемал председателското място“ (165).

Да говорим дали поп Кръстю е бил, или не е бил славолюбив – това е най-малко несериозно. Касаело се е за поп Кръстю до нещо по-реално, отколкото да играе на славолюбие. Той е предаден сам, както са били предадени другарите му М. п. Луканов и Д. Пъшков, телеграфът го е изискал и хванат е от властите в Ловеч, изтезаван и влязъл е в споразумение – „разбрал се разумно“ и той да предаде някого. Трябва да спасява главата си – не остава място за някакво пусто славолюбие.

Онова друго лице, което г-н К.-Б. посочва за назван или подразбиран от Левски председател, е бил – казва той – Цвятко Х. Павлов. „Как ще можем – провиква се още той все пак патетично, – как ще можем да пренебрегнем подпредседателя на организацията Цвятко Х. Павлов, който и без това е вършел една от най-отговорните длъжности в комитета (доставял оръжие)?!...“

За „пренебрегване“ не може дума също да става: би било чужда за задачата ни тук работа. Ний изнасяме факти и ги осветляваме, нищо друго. Подпредседател в Ловеч няма, както видяхме. Д. Пъшков право е казал на г-н К.-Б., че Цвятко Х. Павлов е бил съзаклятник и член в организацията, но в състава на комитетското настоятелство не е влизал; сам г. К.-Б. ни съобщава правдивите думи на стария деец, но в съображение не ги е взел. Да повторим: истински председател беше Левски, в негово отсъствие председателстваше Марин п. Луканов, който е председател и подпредседател.

Членовете на комитета в Ловеч доживяха след Освобождението, между тях не личи посочваното от К.-Б. лице. Цвятко Х. Павлов биде убит през Освободителната война, когато турците повтор заеха Ловеч, но ако доживелите членове на комитета можеха след Освобождението да се фотографират заедно и нямаха възможност да вземат помежду си своя починал подпредседател, най-елементарно беше поне да запазят един спомен за него. Но в техните среди това не е отбелязано. А за „пренебрегване“ и тук дума не може да става. Цвятко като търговец е бил един почтен и невинен човек и не е у никого оставил зла памет за себе си, та да речем, че му отмъщават. Сам г. К.-Б. помества в книжката си (166) таблото на целокупния комитет с петте портрета (М. п. Луканов, Д. Пъшков, Драсов, Хитров и Колев), публикува го по-рано и в своята „Младежка илюстрация“ с обозначение: „Ловчанският комитет“ от времето на Левски, както го беше заел от Д. Пъшков, и тогава не бележеше, че липсва някой.

На самите доводи, привеждани от г. К.-Б., за да докаже, че Цвятко Х. Павлов е бил подпредседател или въобще виден член на комитета, който вършил „една от най–отговорните длъжности в него“ – самите тези доводи с наивността си, отиваща до безсмислица, осветляват най-добре фактичната страна на моите указания. Като търговец Цвятко е доставчик и на оръжие за комитета. „От писмото на

Цвятко Павлов – казва г. К.-Б. – до Троянския комитет ний виждаме, че той взимал пари с файда, за да купува оръжие.“ Г-н К.-Б. мисли навярно, че това е твърде голяма услуга и че такава жертва може да върши само един подпредседател на комитета. С файда всякой е земал пари и всякой може да вземе, без да е и без да е бил подпредседател някъде. Кога един търговец взема с файда пари, за да купи стока за продан, това съвсем не е комитетска дейност. То е търговия. Същото щеше да бъде, ако има свои пари и направо да купува оръжие: ще го продаде на комитета, ще вземе печалбата си. Разликата е само, че ще вземе плюс файдата, която не е станало нужда да плаща и която сега му остава печалба.

Г-н К.-Б. продължава доводите си: „Той (Цвятко) бил търговец и е можел в известно време да даде свои пари, а някога да употреби и комитетски и щом дохождa Левски в Ловеч, той(Левски) получил от него 3000 гроша“ (168).

Несериозни разсъждения в сериозен спор. Разбира се, че един доставчик на оръжие може да получи предварително пари от комитета, стига да се ползува с доверие. Това се нарича аванс за сигурна покупка и пак е търговия. Тук комитетът прави покупка и авансира сума на търговеца за свое и негово улеснение. Ако търговецът не е купил оръжие и ако е честен, ще върне парите. Ходил ли е Левски да събира комитетски вересии, когато последния път се мае 2 – 3 дни в Ловеч, преди да го хванат? С тоя въпрос никой не се е занимавал досега, че и аз нямам никаква охота да се занимавам с него. Той не е ни в клин, ни в ръкав тук в нашия спор.

Но в писмото на Левски е ясно и осъдително казано, че у председателя „има пренесени от други комитети пари“ и че „той ги употребил за ден-два в своя работа“, което ще рече, че ги е употребил за лични цели, а не за покупка на комитетско оръжие. И това – той, председателят – писал черно на бяло и признал пред Левски. Как щеше да направи това признание един търговец на оръжие? Има ли смисъл в това? Или как Левски щеше да ни излъже за това? И да се сърди още и да сочи на търговеца за оръжие комитетския устав! Търговец и комитет едно ли е ...

Когато един комитет реши да отлъчи от касата си пари, за да купи оръжие, решението се протоколира и протоколът е заповед до касиера да брои парите. Поп Кръстю е броил комитетските пари, за да си купи къща. И не е броил 3000 гроша, за да ги връща после на Левски, но изпразнил цялата комитетска каса, за да изплати къщата си. Това е смисълът на писмото му до Левски.

Така щото даже да приемехме, че Цвятко Х. Павлов е подпредседател и сега заместя председателя, все пак касиер и подпредседател или председател не е все едно. За трите хиляди гроша, които г. К.-Б. цитира из книгата на г. д-р Стоянов („Градът Ловеч“, стр. 42), не е казано там, че са земени от касиера или председателя. От писмото на Левски видяхме, че пари, писма и пр. – всичко от ловчанския комитет се прехвърля у Сирков. Ако Левски, след като е хванат в Къкрина заедно с Никола Цветков, е казвал на последния по път за София, че е взел 3000 гроша от Ловчанския комитет, за да купи в Румъния оръжие за комитета, но че при залавянето турците му ги отнели, това трябва да се цитира, както си е. Но за сметка на един добросъвестно записан разказ на един умрял човек да се прекрояват работите и да се пренасят парите върху някакъв търговец, че ги взема за своя сметка от комитета и ги връща подир на Левски – тази метода на прекрояване, доколкото зная, не е приета в никоя иностранна история, та г. К.-Б. няма защо да я въвежда в българската.

За да докаже, че Цвятко Х. Павлов непременно е бил подпредседател на комитета и че се е подписвал за такъв, г. К.-Б. привежда две писма на същия, едното от ноември 1871, другото от същия месец 1872. Адресувани са едното до Троянския комитет и другото до Кочманларския и подписани: оставам ваш подпредседател. В Троян хората имат свой комитет. Подпредседателят в Ловеч не е техен подпредседател. Същото и за Кочманларе. Ний не притежаваме оригинала на тези две писма. Желал бих да нямаме работа с груба мистификация, както отбелязах вече еднъж, и мистификация, същината на която все пак скоро ще излезе наяве. През ония времена се пада началото на търговски и еснафски дружества, със свои председатели и подпредседатели, и търговецът за оръжие и за други работи води търговска кореспонденция, която не ни занимава, даже ако го изтъкне за подпредседател на еснафа.

Но това вмешение на едно невинно и чуждо име в нашия спор все пак има една дебела и непристойна страна, която аз не мога да не подчертая. При толкова тежки обвинения против поп Кръстя – обвинения, които отговарят на цялата обстановка на живота му в разглеждания момент, и при очевидността на върволица от обстоятелства, факти и съвпадения за престъпно клеймо да поставиш един невинен човек, един търговец на оръжие – непричастен в нищо, неподозиран отникъде и недосегаващ се от хилядите позорни постъпки и обвинения, – да подставиш без логична предпоставка, без консеквенции от голямото подозрение, което му изтоварящ, – всичко това най-малкото можем да отдадем на лекомислието на този автор.

И досадно е въобще човек да разглежда неща, недостъпни за колко-годе обосновано и честно разискване, но аз рекох да бъда добросъвестен и търпелив, та да изчерпя поне най-същественото.

През изтеклите три години шумът беше най-голям около спора кой е предал Левски. Защото от всички страни все пак са на мнение, че предателство има. Изключение правят само Н. Станев и другарите му.

В края на тригодишния шум мен предстоеше лани да събера всички подозрения, които тежат върху паметта на ловчанския свещеник, и да ги формулирам. И аз извърших това (в. „Мир“, май, № 7772). Ще допълня сега още следното. Според мен турската власт в Ловеч през онова време е трояко осведомена от п. Кръстю: 1. тя знае, че Левски е на път да пристигне в града; 2. известна е, че Левски е в града, и 3. не се съмнява, че през уречената нощ Левски нощува в Къкрина. Цялата обстановка, всички обстоятелства сведочат за това. За това тройно осведомление предателят трябва да притежава следните две качества: 1. да е най-близко осведомен за комитетските работи в Ловеч; и 2. да е самичък заинтересован да даде исканите сведения.

Да предположим, че Цвятко Х. Павлов е най-близкият – че той е подпредседател или даже председател на комитета: какъв интерес ще има той да осведоми точно и да осведоми трояко турската власт?

Да приемем още, че поп Кръстю е само касиер на комитета и че си остава такъв и докрай. Но както знаем: 1. той е предаден, хванат, изтезаван като виден член на комитета и има интерес да спаси главата си, като издаде всичко, и 2. държи комитетските пари, но ги похарчил, и има интерес да се отърве от главния комитетски кредитор Левски. Можем ли и за Цвятко Х. Павлов да кажем, че е хванат, изтезаван и пр. като някаква съставна част на съзаклятието и че е имал и той належащ интерес да услужи на турците, за да отърве въжето? Можем ли да изтоварим върху невинния човек, на който името никъде не се черни и нито се споменува, и да кажем, че той е изял чужди пари и гледал с предателство да се отърве от своя кредитор?

Има ли въобще подозрение върху други лица освен върху поп Кръстя? Има ли улики, които да ни подкрепят в каквото и да е подозрение върху някого другиго и кои са тези улики?

Така стои въпросът. Няма да продължим по-нататък паралела между един Цвятко Х. Павлов или кой и да е друг и поп Кръстя, защото имаме достатъчно здраво чувство, че всяко продължение е излишно. Аз не без цел спрях по-длъжко върху анализата от самия Левски на работите тогава в Ловеч: великият организатор е на висотата на положението си и сочи обстоятелствата точно и безпогрешно. Паралелът, който правя, почива върху тях. Един документ е закон и ний не можем в историята да отидем по-далеч от тоя закон. Биваше и да идем, но да имахме на ръка друг документ, пак тъй авторитетен, но и по-изчерпателен от нашия.

Всички ние въобще, които в наше време пишем историята на ония минали дни – ние мъчно се пренасяме назад и мъчно ще видим с очите, с които Левски е гледал тогаз. Досега аз открехнах завесата, но виждам, че трябва да отида и по-далеч.

Положението, създадено в Ловеч от поп Кръстя, е жестоко и изтезава жестоко борческата изпитана душа на Апостола. А трябва да си мислим, че тук сега се сътресава издън душа не един само човек за себе си или за някой от близките си – не: тук се гърчи от болка духът на един водител и воин пред страхливостта и безличието на един и няколко избраници, посочени от самия него, които в един миг хвърлят цялото воинство на народа му в унижение и в мрачната пропаст на срама. Рухва зданието, което е градил. Рухват твърдост и постоянство на войника пред първата опасност и пред първия призрак на смъртта! Това е градил той с целия си живот. И така – не че рухва той, но защото – явно е, че още не е съградено, щом може тъй лесно да рухне. Такъв зидар като Левски не сбърква в погледа, не отстъпя в присъдата макар и върху сам себе си.

Левски съди не само поп Кръстя, но и другите в Ловеч. Те са му дали доста повод, за да се изтезава духом и да изгуби доверие в тях. Те са сами от страх умрели като поп Кръстю. Допуснали го да им стане председател, да ги води в пътя на срамно предателство. Предали му печат, предали му всичко комитетско и той съчинява фалшиви писма, подхвърля ги, подвежда, предателствува. А те мълчат. Защото са изплашени сами. И пишат му – на него: на водителя. Искат съвет! Още не знаят какво има да правят. Не знаят какво трябва да правят като заклети борци, като воини. Защо не го обуздаят? Защо се колебаят още и не го убият? Не помнят ли клетвата, не знаят ли дълга си!

Ето туй бушува в гърдите на потресения водител. Той знае предателя, който е един, и ще го посочи, но и в другите няма вече доверие. „Всичко от днес нататък – казва им той – кой каквото има с мен, у Николча да оставя. За по-нататък не трябва да го питате отде приима и за де изпраща!“ Изолира ги от себе си, отхвърля ги, запрещава им да се докоснат до него, до негова кореспонденция:

„Мои неща ако дойдат до Вас отнейде, няма да ги разваляте, като писма и пр., недейте ги и бави, а в същото време нему (на Николча) предайте.“

И следва тогаз тежкият удар – право в очите: „Какво да ви правя, като сами се показвате неспособни! Днешната случка (арестите – б. м.) Ви се е предсказвала сто пъти, чи може да бъде! срещу което изповядахте, чи ще постоянствувате. Де ви е постоянството! Вие сте си причина да треперите от страх. Запрените запрени и другите трябва да мислят, че са полагали клетва. Нали сте се заклели, че ще изпълнявате уставът! Като са паднали тия братя в затвор, може би да ги пратят и в заточение, помагате ли им, както предписва уставът!“ Иска да каже: станахте ли с оръжие в ръка да ги освободите! „Който не изпълнява клетвата, той е най-низкият и гнусният човек на светът!“ (Арх. I. 76). И накрай деградира ловчанския център и избира друг окръжен център, за да го издигне в централен комитет.

Тук сме вече във вихъра на войната: всякой трябва да се въоръжи и да бърза в бой. Това се чувствува в думите на Левски. Тук говори войникът сам, въоръжен и готов за смъртна борба. Говори войник, организатор и заповедник. Провиненият трябва да бъде наказан. Дума за помирение с поп Кръстя не може да става. Не помирение кара Левски да хване пътя за Ловеч. Не и мъст, разбира се. Но присъдата е неумолима.

Що е революционер? Това е „бунтовник“. Заклет войник. Трябва да служи на клетвата и да умре. И ако се провини, трябва пак да умре: да умре наказан.

Кой е този дух, който тъй непреклонно заплашва, но не отмъщава и пак не прощава и наказва? Ние го знаем от Раковски насам. Раковски пръв се издигна да съзнае, че чуждият похитител – грък или турчин – няма как да се изхвърли освен – manu militari: с бойно оръжие в ръка. Цял живот Раковски търси войници, въоръжава борци, вдига на крак чети. Това у него е „неизлечима рана на сърцето му“. Сега Левски се възправя след него: не чети, а целия народ той ще превърне във въоръжена армия: във войник. Той минава школа на Раковски в 1862: стои с открити гърди срещу турския куршум на Калемегдан в Белград. Работата е да се кали в бой. В 1867 е казармен войник в легията: касае се да се кали в желязна дисциплина – пак там в Белград. И същата година летеше по Балкана – байрактар при Панайота. Една звезда под оная стоманена войнишка дисциплина на мустакатия воевода, дето сражения се дават отблизо – очи на очи – и никой не изчезва, никой не се отбива от дълга. Само един от дружината е сломен: но това е от болест и той сам моли другарите си да го заколят, да не падне срамно във вражески ръце. И молбата му е изпълнена. Това е школата на Левски. Това е той. И за това ще иде в Ловеч, за да накаже. За да изпълни докрай войнишкия и водителския си дълг.

Там, в Ловеч, има един, който е отстъпил от клетвата, от войнишкия дълг, от устава. Той трябва да умре. Левски трябва да си види сметката с него. Трябва – па макар и сам да загине. Решил еднаж да издигне робския народ до войнишка чест, за да го освободи, той трябва сам да е издигнат и неумолим, сам трябва да даде пример на беззаветен войник. Това е неговата велика фигура, това е образецът и любимецът на цял един поробен народ. Това е героят, осветлен от фактите и подробностите пред Кърринската голгота.

Не е случайно може би, дето един нищожен писач като г. К.-Б. ни забавлява с търговски сметки за ония 3000 гроша, които уж са били дадени на Апостола и с които повидимому той ликвидира, и със строгия войнишки дълг спрямо п. Кръстя в Ловеч. 3000 гроша! Пазарджийски сметки! Левски взел парите, отишъл си и всичко се изравнило!...

Ние днес пишем, ний разискваме помежду си, понашему; ний защищаваме и съдим хората от миналото пак по наш мащаб. Това прави и Н. Станев, правят го всички след него. Ние сме днес банкери и алъш-веришчии сме всички. И делата от миналото прекрояваме по наше си подобие. А тия дела от миналото носят със себе си свой образ, свой аршин. И само този аршин е, който може да мери за тях. Така ни учи вечният учител: историята.

Дали е успял Левски да се срещне с поп Кръстя в Ловеч? Сведенията са смътни, предположенията не помагат. Пак нещастният този К.-Б. бележи, че Д. Пъшков му разказал, какво Левски и поп Кръстю се срещнали у Сирков (стр. 170). Това е вярно: Д. Пъшков и на мен разказа същото, и нееднаж. И всякой път, когато идеха отново в Ловеч, разказваше ми пак и аз забелязвах, че се чуди старият човек защо съм забравил и защо не си запиша случката. Мен подобни разкази не ми правят впечатление. Те са като картина, която няма граници, няма контури, няма линии. И погледът не спира на една централна точка.

Като лекар в Ловеч в 1901, когато се прояви като исторически писател, г. проф. д-р Стоянов бележи от обективност и за точност в книгите си „Градът Ловеч“, че според мълвата Левски „се е виждал с попа“ – тъй споменували някои, но „точно никой не можал да му каже“ (стр. 33). Сирков тогава не е между живите, лекарят черпи сведенията си главно от другаря и съседа му Николчо

Цветков. Най-старият биограф, Захари Стоянов (1884), виждал Сирков, но не споменува, не е уверен Левски и поп Кръстю да са се срещали в дома му. Захари Стоянов има верен усет за нещата: той е сам революционер. Случката е от важно значение и този автор със своето живо чувство за събитията нямаше да я отмине даже само като битописател. Нито Сирков щеше да му премълчи за срещата, ако е ставала. По-късният изучвач на Левски (1896) – Стоян Заимов – също не ни казва нито дума за това. Само най-новият биограф на Апостола – г. Н. Станев (1923) – е категоричен. Според него среща наистина е имало и тя е била станала, разбира се, пак у Сиркова.

Тъй като този автор не ни обажда източниците, отдето е извадил своето заключение, аз мисля, че имаме работа пак със същото указание на д-р Стоянов за трите хиляди гроша, които Левски бил взел от Ловчанския комитет и за които споменах вече. По тях след него се е повел бездруго и К.-Б.

Освен това г. Н. Станев ще да е взел за своя база общото фактическо положение при залавянето на Левски. Няма две мнения, че из джобовете на Апостола се изтърсили върху снега жълтици, за събирането на които заптиите показали отподир немалко съревнование. А, разбира се, в основата на всичко това пак ще да е лежал и споменът на Д. Пъшков, отзвук сам – както предполагаме – на по-стари слухове за среща между Левски и поп Кръстя, възпроизведени, както видяхме, и от по-ранни писатели само в общи и неопределени линии. Така се е формирала – по всяка вероятност – дефинитивната оценка на последния биограф, че поп Кръстю наистина се е видял с Апостола и че се отчел пред него за комитетските суми[1]. На свое място аз подчертах за сведение на читателя, че г. Н. Станев е първият защитник и основател на мнението, какво при залавяне на Левски изобщо липсвали здрави улики за всякакво предателство; като тъй този автор, разбира се, има известни съображения да изравни преди всичко кривите комитетски сметки на защищавания от него пастир. А изравнява ги без самокритика и без разум: така отърва на сметката му. Кой знае, кой е видял, че п. Кръстю и Левски се срещнали? Достатъчно ли е, че някой е твърдил, че някой е казал това[1].

---

[1] Използувам случая да обърна още веднъж вниманието на г. Кацев-Бурски, че никой автор досега не е никого посочвал освен поп Кръстя като пазител на касата и като лице, което е било длъжно да се отчете за пари пред шефа на комитета. Неговата теза прочее било за Цвятко Х. Павлов, било за че председатели и подпредседатели вземали и давали с комитетски пари, която натрапва дори и на невинни лица, разпитвани от него – тая теза е лично негово изнамерване.

Да видим накъсо тоя въпрос за парите, намерени у Левски, той е също интересен. Апостолът казал на Николча Цветков по път за Търново, че носил 3000 гроша, земени от Ловчанския комитет за оръжие, и 1500 гроша харчлък за себе си, които турците му задигнали при залавянето (д-р Стоянов, 42). Обаче касае се – в случая – само за тритях хиляди гроша, защото – по правилото – само те могат да се държат като сметка на поп Кръстя: ако изобщо са били земени от него; ония за харчлък са от друг произход. Първите се наричат комитетски и се събират и харчат само по специални комитетски нужди, като оръжие и др. Това са фиксирани или неприкосновени суми: такива търси Левски от поп Кръстя. А личните харчове се събират пак от комитета, но като членски, годишни или месечни вноски или като лична помощ. Затова и сам Апостола ги разделил в приказката си.

---

[1] Той бележи уверено: „Поп Кръстю се срещнал с Левски в дома на Сиркова, дал му парите и се обяснили“ (164). Гачели не се касае за нищо друго. Гачели се касае само да се изравни една висяща сметка, останала непокрита, пред банкерина Васил Левски. Да се изплати сумата и толкова! Чисто по духа на нашето време. А крайното заключение на този автор, че за предателство, извършено от поп Кръстю, няма документи и сериозни свидетели (стр. 172) – това крайно заключение, разбира се, не говори за по-друг дух в конструкцията освен пак за банкерския, адвокатския, филистерския дух на нашето време. Като че ли не стои пред нашите очи едно явно падение на човек в лицето на п. Кръстю, едно пълно рушение от основи на духа, на дисциплина, революция и на устав, че и на цялата комитетска сграда! Тая сграда, която е един велик принос в нашата история, един паметник, една гордост на историята ни! Човекът не види, не чувствува, че аршинът на Левски е аршин на ония времена; че той е съвършено друг, този аршин, че той само е исторически, той е меродавен за там. Но нека приведа тук умозаключенията и на един човек оттогаз. Ние го познаваме вече, цитирахме го веднъж: Михо Стефанов от Т. Пазарджик. Един скромен деец от ония славни времена, но една искра, един верен елемент на своето време. И ето той е пазил суровия войнишки характер и неумолимия дух на хората от своя век. Той се произнася прочее за отговорностите и виновността на касиера на Ловчанския комитет през онова време просто и чисто: „Като се вземе в съображение – казва той, – че Левски нарочно отиде в Ловеч, за да ревизира сметките на касиера на тамошния комитет, и че през нощта, вместо да се яви касиерът, явява се турска жандармерия, неволно дохожда човек до убеждението, че този касиер, за голямо съжаление и за вечен позор на себе си, за да злоупотреби комитетските пари и да спаси живота си, защото Левски нямаше да се поколебае да накаже със смърт (к. н.), предал този последния на турските власти, както Юда предаде Христа за 30 сребърника“ (в. „Т. Пазарджик“, 1909, 13). Иска да каже по-войнишки: и да донесе парите, пак му се следва смърт. Изхарчени еднаж произволно комитетските пари и дотъкмени даже подир, вината си остава вина, наказанието наказание. А според Н. Станев, стар учител от наши дни, оставало е, невям, банкерът Левски да наложи глоба на п. Кръстя за закъснение и да се изравни сметката. А че има клетва, че виси клетвена отговорност посреди – това не е смутило педагога от наши дни. Нека да е смущавало само Левски, защо да смущава и нас!

Три хиляди гроша правят 30 лири. Такави дребна сума Левски не дири от поп Кръстя. И за нея няма той да се преписва с касиера из далечни градове, няма да се вдигне от Пазарджик да дойде в Ловеч. Според Захари Стоянов – сведенията на когото идат от непосредствени и доживели комитетски дейци – от п. Кръстя се искат „дебели комитетски суми“ (стр. 94). Д-р Стоянов ги изчислява до 2000 лева – 100 лири (стр. 60) и прибавя, че поп Кръстю „никому не ги дал“. Тогава тъкмо попът си изплатил къщата, купена преди две години (пак там). Сестрата на поп Кръстя е жива още и тя потвърди пред мен, че брат ѝ именно тогава изплатил къщата, когато го затваряли, и че наистина къщата е била купена по-рано. Което означава, че п. Кръстю е бил твърде натясно за пара: срокът за плащане назрял и даже изминал, а той сам нямал пари, за да плати.

Тази къща е запазена и сега, намира се сред града; тя има цена и днес, а била е може би по-ценна на свое време като нова. Поп Кръстю е просветен и вдъхновен човек, с вкус за изкуство (пише стихове), писател и публицист, държи на личността си сред живота, държи връзки и е уважаван и респектиран в обществото. Върху туй са еднодушни всичките му биографи. Той е избрал да се купи бездруго и къща, отговаряща на личността и вкуса му. При покупката той е дал вноска, а изплаща къщата едвам сега, след две години: изплаща останалия закъснял дълг. Ако собствените приходи не са му позволили през двете години да събере сумата и да се издължи сам, а се принудил да посегне на неприкосновеното, как би могло да се очаква сега, в по-късия срок и при настояване на Левски, да ги събере? Откъде ще ги вземе? А стоят на главата му и искат му комитетските злоупотребени пари, и наградата е смърт по устава (IV, 7).

И все пак сумата не ще да е била само сто лири, а повече. Заимов я изчислява на 35 000 гроша – 350 лири (стр. 137). Той в 1896 година, откогато е книгата му, още имал възможност да се види с доживели съвременници и да прецени приблизително стойността на къщата и изобщо да провери спомените. По запазени и днес отзвуци в Пазарджик сам Левски е споменувал 200 лири. А поп Евстати, както видяхме в „анкетата“, е говорил на г. К.-Б., че бил помнил от самия п. Кръстю: последната сума в комитетската каса е била 500 лири.

При това нека се има предвид, че който посегне еднаж на чуждото, няма да посегне само еднаж. Ако поп Кръстю е забъркал личните си сметки, като купи къща, той не само за къщата, но и за други свои частни нужди може да посегне на чуждото. И ако той е бил в състояние да пише на Левски, че е изхарчил цялата сума на комитета, то непременно я бил изхарчил – безразлично дали за къща или за нещо друго. Пък и да не бил я изхарчил, отлагал е да я предаде, чакал е момент да я задържи нацяло за себе си. Касиерската длъжност е рискована също и в наши дни, била е винаги и всички времена изпитание за носителя си. И винаги и най-често касиери са се прегъвали пред изкушението.

Кому е предал п. Кръстю сумата? Изобщо върнал ли я някога и кому я върнал? Че е върнал – такова нещо никой не помни. Освен това от него се търсеха тефтерите с квитанции (Захари Стоянов, 92), това е комитетски имот. И те не са игла да се забодат в дрехата, да се скрият. Ако п. Кръстю се срещнеше с Левски, щеше да предаде тефтерите, това нямаше да остане скрито. Апостола скъта комитетския архив, запази го, ний го имаме днес, нямаше да скрие сметките на п. Кръстя, щеше да запази и тях.

И тъй, ония три хиляди гроша, събрани за покупка на оръжие от Ловеч, не са парите, за които Левски иде в тоя град да ги търси лично от п. Кръстя: не са сметките на последния. Но и върху самите тези 3000 гроша пак не трябва да си правим илюзия. Никола Цветков беше прост човек. Ако Левски е казал, че тези пари са комитетски, за оръжие, оня е запомнил, че са всички земени само от Ловеч. Имаме указания в самата кореспонденция на Апостола от онова време, че тъй като той заминава за Румъния, отдето може да се купи оръжие, то комитетските деятели, които са без оръжие, нека внесат сумите си, защото иде въстание и пр. Така че отделни вноски той събира още по път из Тракия – в Сливен, Ст. Загора, Хасково, Чирпан и пр. В Пазарджик също му са дадени. А оттам до Ловеч Левски е минал още през Поибрене, Петрич, Сопот и пр. Всичко събрано той е носил със себе си. А истина е също, че и в своето писмо до Ловеч от 12 декември както видяхме, той пак споменува за пари – помимо поп Кръстя: „Колкото писма, пари, вестници и всичко, каквото има оставено във Вас“ и пр. – останалите незасегнати членове на този комитет да ги пренесат и запазят у Никола Сирков, отдето той ще мине и ще ги прибере. Ето от този произход са и ония 3000 гроша.

С една реч, думата не е за други пари, задигнати по-рано от п. Кръстя. И ето това е била цялата сума – заедно с другите 1500 гр. „за харчлък“, които са се заловили у Левски при хващането му. Други не е имало. Сам Апостола, като е казал, че са толкова, ще да е знаел най-добре количеството им. И ако п. Кръстю наистина му беше предал и своите суми, той щеше да назове и тях. Но нямаме никакви данни и не са останали никакви спомени за това.

Левски не е могъл да види п. Кръстя, нямаше как да го види. Това е една трагедия, която не са могли да избягнат нито най-велики владетели, изгубили еднаж трона и обаянието си. Когато подчиненият е продал вече оръжието другиму, заповедите и заплашванията от вчера не чинат нищо. Левски няма вече авторитет за продалия себе п. Кръстю; нямат авторитет за него нито устав, нито клетва, нито нищо.

Това трябваше Левски да предвиди и тогава да тръгне за Ловеч. Но не беше го предвидял. Той бе воин, мислеше дълга за другите и дълга за себе си. Беше навикнал да заповядва в името на дълга и да му се подчиняват в името на клетвата. Ако не – ще убие. Но сега не можеше ни да заповяда, ни да убие. Сега нямаше кой да му се подчинява. Нито железните и знаменити войници и генерали на Наполеона му се подчиняваха след Ватерло.

Той не можеше да нападне поп Кръстя дома му, там пазеше стражар на вратата. Нощем стражарите ставаха троица и пазеха от три страни. Сам той не можеше да ходи по разни къщи, да прехожда без риск да бъде хванат на улицата сред Ловеч. Не можеше да заповяда на поп Кръстя да се яви в скривалището му без явното безумие да се издаде самичък.

Кой щеше да приеме поп Кръстя дома си, за да му каже: ето го Левски, ний го крием у нас, когато се знаеше, че по стъпките на поп Кръстя вървят заптиета – безразлично: изискани от самия предател за прикритие или натрапени от други по план.

И кой щеше да каже на поп Кръстю: ела, Левски те вика, той има дълг и трябва да те убие, защото си злоупотребител – ела! Ела у нас, вкъщи. Че кой ще си изгори сам къщата!

А приличието е запазено, действията измерени. Поп Кръстю е тънък, просветен, излъскан. На ония, които се доближат, той казва със съжаление: защо да не се срещнем? Желая сам да го видя, но не мога: следят ме. Помислете сами за последствията: ще хванат Апостола, ще го изгубим!

И мълвата е подрязана, тя пада безсилна. Тя и до днес живее безсилна. Подозираш предателя и пак вярваш да не се е отдал съвсем. Сочат го и пак се съмняваш да е бил предател. Че кой е видял, кой е чул с ушите си в конака какво говори п. Кръстю на каймакамина! – иска да каже г. Станев.

А колко чини, какво е чинело на поп Кръстя да повика една превита гърбица, една тъмна бабушка от своя антураж, да я натовари с жълтиците един път – колко са те! – на два, на три пъти, ако щете, да ѝ ги пришие в дрехата, да я пусне из махалите да чука с патерицата, да намери посочения невинен човек Левски и да му предаде грешно присвоените пари, да му прати всичките!

Да се изравнят сметките, да се умие срамът, да се възкреси вярата!... На една превита бабичка никой няма да посегне. Не е ли могъл сам да занесе парите у Сиркова, в Хашнови, дето е ходил всякой ден, преди да стигне Левски... Да занесе тефтерите, да сложи сметките, да очисти себе си...

Но това не става, не е станало.

Първият биограф и самите партнери – артисти зад него в тая драма: Хашнови, Хитров, Колев, Сирков и др. – разказват живописно: описват какво е ставало в душата на обидения, потресен Апостол. Той не е още изпълнил дълга си, а трябва да го изпълни. Той трябва да види касиера на комитета, да прегледа сметките, да одобри или да осъди. Че и да накаже. Какъв отговор ще даде той отвъд Дунав! Че се е уплашил ли? Че не е имал сила да накаже един злоупотребител? „И самата природа да въстане против мене – пише биографът, – то пак не може да ме задържи да се не срещна с него!“ Това повтарял Левски. „Никой и нищо не било в състояние да надвие на разярения водител“ – продължава биографът. Той се сърдил на всички, викал, скачал, целият свят искал да разруши само и само да спаси своето свято дело, за което бил работил години!“ Това е преценката на Захари Стоянов за трагичната душевна борба у Апостола.

Ний нямаме това въображение на пламенния белетрист – какъвто е З. Стоянов – да си представим как скача Левски, за да видят другите, че е разярен или измъчен, и да се убедят и го пуснат да види провинилия се касиер, – но всякой от нас и не по еднаж е скачал в развълнуваното царство на чувствата си, без сам да мръдне от място, когато се касае за една разрушена скъпа кауза.

Борбата е неравна. Тя е безнадеждна за Левски. Той не трябаше да е толкова войник, толкова прям и непреклонен. Че и поп Кръстю да беше да не е толкова дипломат,[1] толкова хитър и лукав. Баре Левски да беше малко нещо политик, гъвкав сложен политик! Тогава крайното може би щеше да се избегне. Но ето какво се е случило. Случило се е най-черното.

---

[1] Не мога да вляза тук в по-големи подробности по въпроса. Обстановката сочи, че поп Кръстю е предложил място на срещата да бъде Къкрина, противното не може да се приеме. Д-р Стоянов бележи, че нито по пътя, нито през всичкото време Левски не е казал, че чакал поп Кръстя да дойде

Като не е могъл да види поп Кръстя, оставало е да му напише. И като не е могло да се видят вътре в Ловеч, оставало е да се срещнат вън от него. Оставало е един да предложи, другият да приеме.

Да предложи войникът да иде на заколение. И да скрои и да изиграе своята роля лукавият.

Така и станало.

Та тъй се изпречва именно на пътя на великия Апостол, тъй се възправя пред него накрай и Къкринската Голгота.

****

Третият и последен до днес биограф на Левски Н. Станев – защитник, както видяхме, на тезата, че турската власт случайно заловила Апостола без помощта на никакво предателство – е писал книгата си пак из книги, без да мръдне из работната си стая и без непосредствено изучване. Духът на компилатора представлява механическа или събирателна енергия без творческа мисъл, без свой ум. Вземат се на вяра от известни досега автори данните и мислите и се закърпва нова книга. Така че съчинението на г. Н. Станев не ни принася нищо ново. Педагогът събрал, систематизирал чуждите данни и мисли, наредил ги под множество заглавия и подзаглавия, като учебник за прогимназията, и поднася на жадния за учение народ едно свое изложение.

При това, като имаме предвид, че г. Н. Ст. не се е задоволил само с автори из печата, но влиза в преписка и с живи поборници или и със сведущи хора и използува

в Къкринското ханче: нито е имал вид, че чака някого (стр. 33). Туй означава, че Николчо Цветков, с чийто разказ имаме работа, не е знаел нищо по въпроса. А това не е чудно. В комитетската тактика се подчертава известна йерархия на тайните. Христо Латинеца, съдържателят на ханчето, също придружава Левски нея вечер и по-подир: той е знаел, че се чака да дойде поп Кръстю, и го съобщава на Захари Стоянов. Този Христо е по-развит човек и по-близък в делото до Левски. Неговите сведения имаме от 1884 и са по-нови от ония на Николча от 1901 – както подчертах и другаде. Времето е още невинно, спор още няма за п. Кръстя. Пък и недопустимо е Захари Стоянов да злоупотреби. Нямал е и възможност за подобно. Той писа биографията в Пловдив по писма от назованите лица. Не е знаел нещо повече от тях, та да съчини или поправи. За писмената кореспонденция е разказал самият носач Сирков (д-р Стоянов, 50) тяхната кореспонденция, за да попълни с неизползувани данни и мнения книгата си, може да дойдем до интересни заключения. Филип Симидов, чиито доводи и преценки опознахме в свръзка с писмото на интриганта против Левски, Анастас п. Хинов, защищава еднаква тѐза с г. Н. Станев, че няма предателство[1]. Бележката на Ф. Симидов „Легенда за предаването на Васил Левски" („Някои факти, взети от неиздадената ни паметна книжка") се публикува пролетта 1923 („Сила", бр. 4). В същото време излезе и книгата на г. Н. Станев. Бездруго тези двама мъже предварително са били в пълен контакт помежду си. Възможно е даже двамата взаимно да са решили да открият вече нов фронт в досегашната полемика, разделена на две крила между обвинението против поп Кръстю и онова против другарите на Левски – Марин п. Луканов и Д. Пъшков – като предатели. Всеки случай нов фронт в защита на п. Кръстя. Но остава открит въпросът фактически кой на кого е ментор от двамата. За нас този въпрос е известен, за да знаем по-точно първоизточника. Аз вярвам, че изходна точка за новото становище – трето по хронологическия ред в спора – е все пак Ф. Симидов, от когото г. Н. Станев ще да е поискал сведения за биографичната си книга. Изразът и у двамата е един почти и говори доста ясно, че единият копира от другия и предпоставки, и умозаключенията си.

Сега ний разгледахме и познаваме вече научните и умствени качества на Ф. Симидов. Между съдържанието на онова писмо от Ан. п. Хинов, което Ф. Симидов цитира за потвърждение на своите идеи, и собствените му умозаключения липсва, както видяхме, логическа свръзка. Непосредствено към думите на заточеника, че „парите, дето се внасят в Ловеч (на комитета, б. н.), не ще има никаква полза от тях", Ф. Симидов присъединява умозаключението си: „Става напълно вероятно, че членовете на комитета в Ловеч са прибрали от касиера си п. Кръстю парите, с които са се издържали в заточение, и следователно не е имало укриване на пари от попа." Така че зеят въпросите: отде се види, че парите, които М. п. Луканов и Д. Пъшков харчат на заточение, са непременно същите, които те са взели от п. Кръстя? И ако двамата са получили пари само от п. Кръстю, отде се види, че у последния не са останали никакви други пари? Но непосредствено пак към това заключение Ф. Симидов присъединява и друго, което още по-малко има каква да е логическа връзка с предпоставката. „Прочее и легендата за поп Кръстевото предателство – казва той – става твърде съмнителна, тя и без това не е подкрепена досега с какъв да е факт за доказателство.“

---

[1] Ф. Симидов и Ан. п. Хинов са сродни натури: честолюбиви, вечно недоволни от нещо духове и интриганти еднакво. Ф. Симидов стана причина с трескавите си агитации да разложи преждевременно Българското опълчение в Сърбия през Сръбско-турската война в 1876.

Същото повтаря и г. Н. Станев, при това със същата липса на всяка логическа връзка между предпоставки и съдържание и със същата липса на познаване на фактите. „Въпросът за предаването на Левски остава неизяснен – пише този биограф. Сժденията на историята трябва да се основават на положителни факти. А документи и сериозни свидетели (доказателства – б. н.) за това няма“ (стр. 172).

Но, разбира се, факти и доказателства не ще да имаме и до второ пришествие, ако не искаме или ако нямаме очи да ги видим. Когато присъствувах на сказката, която г. Н. Станев държа лани в университета, той не се спря никак върху дописката на п. Кръстя, в която се крият самопризнания на автора ѝ – както видяхме. Тази дописка изобщо не съществува за г. Станев, той не се спира на нея нито в биографията на Левски. Когато един документ не анализирате, не разгледате, не цените или не разбирате, или не го видите – че откъде може да говорите, че нямаме документи?

Същото е с писмото на Апостола от 12 декември, което ний подробно изучихме. На сказката г. Н. Станев го прочете изцяло, но не се спря да го разчлени. Искаше да каже, че в него не види нито „положителни факти“, нито „документ и сериозен свидетел“ по предателството на п. Кръстю. А, разбира се, негово право е да си е сляп. И никой не му е виноват, ако не види. Не сме и ний виновати, че видиме.

Така че в биографията той цитира писмото, но този път вече за да покаже как наистина не го види. Най-напред той го цитира небрежно и неправилно. „По тревожните писма, които ловчанци отправили до Левски – пише г. Н. Ст., – той (Левски) дошъл до убеждението, че тия хора от страх са обезумели и че от тяхната кожа цървули няма да станат“ (стр. 161). Най-напред не ловчанци пишат писмо, а председателят п. Кръстю. И после не Левски, а п. Кръстю е, който беди ловчанци в страх. Защото Левски пише ясно: „А председателят Ви, според както Ви виждал, от Вашите кожи цървули не ставали! И всичко това произхождало от страхът

В и.“ Тука личи не само неразбиране от страна на Н. Станев, но и едно велико недоразумение по отношение на въпроса за предателството. Той пише още: „В председателствующия комитета имало комитетски пари. Писал му Левски да ги даде, а той смотолявил отговора си“ (стр. 162). Поп Кръстю в отговора си нито „смотолявил“, нито нищо от истината скрива, но казва ясно, че „употребил парите за ден-два за свои работи“ (Арх. I, 74). А това е едно нещо, за което в устава се предвижда смъртно наказание, и то е заслужавало по-голямо внимание от г. Н. Ст. Ако п. Кръстю невинно беше употребил парите „ден-два“, щеше ден-два да забави отговора си и да изпрати употребеното. Но не мисли да ги връща и затова казва „ден-два“, като търси да смекчи злоупотреблението си. Това г. Н. Ст. не е разбрал или не иска да разбере.

Отговорът на п. Кръстю не е „смотоляване“, а е лукавство. В скроения си план да изкористи разстроеното положение, в което се намира комитетската организация и поради което Левски е безсилен или не е силен да го накаже според устава, и решен да усвои комитетските пари, ученият поп – предател вече – п. Кръстю влага в този план известна дипломация и тънък такт. Това г. Н. Станев не разбира.

Същият такт и същата тънкост на прикриване п. Кръстю е употребил след убиването на дякон Паисий, което стана по комитетско решение. Още тогава, както видяхме на свое място, в душата на п. Кръстю настъпва раздвоение. Оттук вече той не е привърженик на комитетските идеи и действия, но се потайва хитро.

Но, разбира се, и прав е да не се издаде. Защото иначе – ако се издаде, ще го постигне съдбата на Паисия. Това г. Н. Станев също не разбира. Той съобщава: „Левски обичал п. Кръстя и му доверявал. Кога отсъствувал, него оставял за заместник“ (стр. 170). Цитатът говори в полза на моята тема, че предателят иска дипломатически да се прикрива, но аз не мога да се ползувам от това. Няма заместник на Левски освен председателя М. п. Луканов – аз осветлих това по-рано. Г. Н. Станев не е добре информиран.

Но той еднакво не знае истинското положение на нещата и твърди, че между Левски и свещеника е „настъпила една хладнина след убийството на Паисия“. Сам Левски не беше изрично за това убийство, както беше и решитлно против обира на хазната, та да настъпи „хладина“. Казах еднаж и повтарям го пак: за вражда или даже за лично охлаждение между Левски и п. Кръстю допреди предателството не може дума да става, нямаме данни за това.

Но аз мога да обърна вниманието на г. Н. Станев още върху следното: трябва критично да се отнасяме към казванията на Симидов и Гено Иванов, учител по история в Ловеч. Със сведенията на последния той също немалко се е ползувал, това личи не на едно място в книгата му. Изобщо не трябва да се пише книга по готови сведения и умозаключения. Гено Иванов е лишен от всяка способност за самостоятелно историческо изучване. Да преподаваш уроци по история не ще рече, че непременно си способен и за друго. Но и последното, разбира се, не ще рече, че не си способен учител.

И после несъмнено е, че сведения от живи хора носят и преценка, и умозаключения от тях. Трябва да се проверяват строго и фактите, и преценката. Което ще рече, трябва да изучиш и да провериш на самото място и само тогава да пишеш и да умозаключаваш, и то пак сам. Така е при живи източници.

Компилативна, както е, книгата на г. Н. Станев можеше да се обляга само на признати вече и здрави автори по предмета. Така постъпи г. Н. Станев в съчинението си по Френската революция. Има толкова писатели, велики и изчерпателни в работата си по тази материя! Можеш спокойно да избереш само важното, да сгъстиш безкрайния материал, да вземеш на вяра и факти, и преценка и да ги дадеш пресеяни и да улесниш читателя. Това може. Читателят обикновено е лишен от възможност и даже от подготовка да чете безкрайните и често противоречиви изучвания, и безкрайни по един и същ предмет, за да дойде сам до едно определено заключение. Това е честната работа на компилатора, да го облекчи. То е роля на една майка, която храни детето с готово сдъвкана от нея храна.

Тази метода, която е последвал г. Н. Станев – съзнателно или не, не важи – и по отношение на живи източници, е непоправима грешка. Тя не съответствува въобще за една биография на Левски: нашата литература не притежава още здрави и авторитетни изучвания по тази материя.

Да минем още към предпоставките и заключенията на г. Н. Станев.

Описанието, което г. Н. Ст. дава за самото хващане на Левски в Къкринското ханче и което бездруго е градено върху сведения от г. Г. Ив. – защото Н. Ст. не беше ходил на самото място, – е фантастично. Ханчето било имало двор, „ограден с висок, здрав плет“. Левски скочил връх плета, един кол се „набил през вървите, навущата, в дънестите потури и Апостола увиснал на високия плет“ (стр. 166). Ханчето е оградено от висок плет, но не на тоя плет е хванат Левски, а на ниския и слабичък плет на хармана – вътре в двора. Плетът е паднал заедно с Левски и последният е затиснат моментално със суровата сила на няколко заптии, преди да успее да скочи и да се постави в отбрана. При едно мое отиване до ханчето придружи ме и г. Г. Иванов. Той не беше запознат с обстановката, не беше я проучил. Книгата на г. Н. Ст. беше вече излязла от печат. Разказът повтаря вглавни контури версията на З. Стоянов. Само че този описваше друго ханче – не в Къкрина, но някъде на севлиевското шосе. Г. Иванов не бе съумял да съобщи нещо по-добро.

Н. Станев напрегнал въображението си и ни разказва трогателно и, вярвам, по собствено вдъхновение как Апостола виси на плета с главата надолу като закачена риба за опашката на гвоздей и чака да дойдат да го уловят. „Лишен от възможност да стреля към нападателите – описва г. Н. Ст., – Апостола се въртял на една и друга страна, без да може да се самоубие или да погълне отровата, която носел!“ Ако наистина висеше, можеше да стреля към нападателите, можеше и да се самоубие, можеше най-добре да погълне даже и отровата[1].

---

[1] Н. Станев твърди, че турската потеря в навечерието на случката „няколко пъти обсаждала и претършувала ханчето“ (стр. 163). Г. Иванов защити пред мен същата теза. Ако това беше факт, що търси Левски да нощува там! Щяха да му обадят и сам е предпазлив. Живи са в село очевидци на случката, те не помнят претърсване. Подобно действие щеше да бъде противно на плана на полицията и на обстановката въобще. Властта здраво знае де слиза и се крие Левски в Ловеч, но не претърсва никъде. Левски би се осведомил и можеше да не дойде в Ловеч. Също и Симидов ще да е дошел на помощ на г. Н. Ст. за честото претърсване или „дебненето“ постоянно на Апостола в ханчето, дето най-после случайно бил заловен. Д. Общи знаел за ханчето, научил бил от Христо Иванов – казва Симидов – и издал това скривалище пред съда. Сам Хр. Иванов бил хванат заедно с двамата си братя и ведно с Левски: фантазия. Хр. Иванов гледа из дюгенчето си кога на другия ден доведоха Апостола в Търново. Д. Общи не е знаел за Къкринското ханче, нито за другите скривалища на Левски в Ловеч. Притежаваме записките на Хр. Иванов в Народната библиотека. Н. Ст. свързва отиването на Левски в Къкрина с името на Величка Хашнова; тя била „особено засилила това мнение“, че там п. Кръстю назначил свиждане на Левски. Казах еднаж: писмата за тая среща носил Сирков и той разказал за тях на З. Стоянов. Н. Ст. иска да знае – осведомен навярно от Г. Иванов, – че Сирков „упътил Левски за това село (Къкрина)“! А пък Сирков само носил писмата, в които п. Кръстю назначава на Апостола свиждане в Къкрина. Това е цялата истина..

За интригата по Хашнова държи също Г. Иванов. По думите на п. Георги Антипов, че „причините за предателство са в голяма степен женски“ – думи, които само едничък Г. Иванов изнесе в печата, той подозира, че Хашнова като знаеща маршрута на Левски могла да съобщи на правителството; т. е. да извърши предателство. Но арестът, който тази рядко патриотична и смела жена изтърпя през повествуваното време, е най-добрата защита за нея. П. Кръстю трябваше да я отстрани от пътя си, когато хитро плете мрежата на своето предателство, и поиска от полицията да я арестуват.

Общо земено, kъдето и да се е опитал г. Н. Ст. да разсъждава или да даде мнение и от малkо на малkо да излезе от рамkите на kомпилатора на готови данни и чужди заключения, той всяkъде се илюстрира с дефинитивно и невъобразимо умствено безсилие. „Понеже турсkата потеря от 5 – 6 души – kазва той – нападнала ханчето не още вечерта или през нощта, а чаk сутринта, призори, има всичkи изгледи това да е станало случайно“ (171). Излишно е да посоча, че туk липсва всяkа логичесkа връзkа между предпоставkата и заключението. Можеше твърде добре

Нейното изпитано оkо е било най-голямата опасност в пътя на неговите цели, тя можеше да напише на Левсkи да не идва. Аkо тя исkаше да предателствува – kаkто я подозира Г. Ив., – щеше най-лесно да връчи на правителството kомитетсkия архив, kойто тя kрие в kъщата си, но Хашнова го запази през всичkи рисkове и го предаде вярно в ръцете на Левсkи, за да го имаме днес съхранен завинаги. На таkава самоотвержена жена трябва да се вдигне паметниk. Това родният ѝ град трябва да помни.

Това трябва да помним всичkи, а не да се остави да я петнят с подозрения малоумни хора. Защото малоумен беше п. Г. Антипов. Г. Иванов придружава публиkацията на тази непристѝна инсинуация, излязла от малоумния п. Георги Антипов, с бележkа: „Мнозина наши писатели в изблиkа на буйни патриотичесkи чувства изреkоха навремето още своята страшна и оkончателна kато че ли присъда над п. Кръстя kато предател на Апостола. Но мина време, старите вражди са вече утихнали и сега ние можем да съдим за работите на миналото по-трезво.“ След kато беше публиkувал тези редове, той един ден лично исkа да ми засвидетелствува, че не вземал страна в спора, но само изтъkвал слушани и kонстатирани от него фаkти по предаването на Левсkи. Казах и повтарям: Г. Ив. не е способен за ниkаkво историчесkо проучване. Но явно е освен това, че той притежава още и дар да не разбира kаkво значат думите, kоито е писал и kоито kазва. Аз бих приел, че той само изтъkва и kонстатира фаkтите, т. е. че е обеkтивен, kаkто прилича на истинсkи историk – аз бих приел това, аkо той също признае, че не е kритично проучил историчесkите фаkти, с kоито борави, и че и сам не съзнава едностранчивата позиция, kоято все паk е явно, че е заел в полемиkата. И неkа той да помни, че аз защищавам днес преценkа, kоято установих преди 25 години, kогато още полемиkа нямаше, и kоято преценkа ни по фаkти, ни по съображения, изтъkнати досега от партизани, аз не виждам основата да изменя (Арх. т. I). А това становище защищавам и днес; не защищавам позиция. Аз работя, за да възтържествува историчесkата истина и да замлъkнат страстите и невежеството. Един народ, kойто не познава историята си и не зачита истината в своя публичен живот, той не е народ. Ще свърша тази бележkа с още едно сравнение за сметkа на Н. Станев. Той обосновава заключението си – че няма доkазано предателство, извършено от п. Кръстю – още с това, че заптията, kойто срещнал Левсkи на път за Къkрина – на Пазимост – „заничал и него, и другаря му и запитал де отиват“ (стр. 165). И че Левсkи е хванат „по поkазанията на стражара“ (стр. 171). Ф. Симидов също вярва, че Апостола е бил „проследен от заптията“ („Сила“, 4, стр. 45). Г. Иванов знае най-много от всичkи: „заптието от баира (над Пазимост) наблюдавал пътуването на двете съмнителни лица“ (План за филм, V, 19). Само че горе от „баира“ нищо не се види. А kонният стражар на Симидов да проследи Левсkи до Къkрина (10 kилометра) и да остане незабелязан – това е безсмислица..

турската потеря да нападне ханчето вечер и пак нападението да е случайно; можеше също тъй нападението да последва заран и да не е случайно.

И наистина, потерята нападнала пред зори на 27 или 28 декември, но нападението никак не е било и не е могло да бъде случайно. А че по думите на г. Н. Ст. тази потеря се е състояла само от 5 – 6 души – това говори още един път, че авторът не е бил на самото място, не е проучвал сам, а че е бил подведен от някого, ако не бъде да е съчинил самичък съвсем неподходящи данни по едно тъй важно историческо събитие. Но аз казах предварително, че върху самите технически – тъй да се каже – подробности по хващането на Левски аз няма да се простирам тук. А признавам, че и в тия подробности лежат доста улики, за да се види, че турската власт е действувала здраво осветлена и планомерно насочена към целта си – неща, за които г. Н. Ст. е тъй безсилен да не ги прозре. Трябва да добавя, че ханчето е било заобиколено и завардено от шестте свои изхода и че когато на ханчето се хлопа отвън, Левски и другарят му чуват тропота на няколко конни заптии пред входа. Също, когато Апостола се втурва из задната малка вратичка в харманския преграден двор, стреля върху няколко души, които се теглят, за да му отворят път. А когато се хваща да прескочи малкия плет от хармана за в двора, там го пресрещат пак хора на потерята, които се хвърлят върху него, додето настигнат и други и го нападат мнозина отведнъж. А всичко това прави една цифра двойна, отколкото 5 – 6 души, и изменя характера на всички предположения, които са вдъхновявали г. Н. Ст. Като се е повел по несигурни данни, естествено ще дойде и до празни заключения. Като пътник, който е хванал крив път и ще иде на криво място, няма да стигне до назначението си.

Към приведените цитати г. Н. Ст. прибавя малка бележка под редовете. „Когато Левски бил хванат, потерята не е имала нито верига, нито въже, а го е вързала с пояса му.“ Иска да каже: ето пак едно основание, че походът на потерата е случаен, а не по предателство. Нов опит на г. Н. Станев: опит да направи свое умозаключение. Но с резултат, разбира се, да не заслужи този път никакви коментарии. И с перспектива всякой случай да стане смешен.

Но най-характерното, което можем да кажем за г. . Ст., е да посочим с какви намерения той ни ниже тези невъзможни свои афоризми, и то специално върху предателството.“ Понеже – разсъждава той – въпросът е от извънредно значение за нашите свещенослужители, ние ще се спрем малко на него“ (170).

Иначе не би се спрял. Тази преднамерена обстановка в духа на г. Н. Ст. аз подчертах и по-рано. Но тъкмо тук – помимо компилативния крой на труда му, прави жално впечатление.

В дописката на п. Кръстя има две мисли, които са твърде интересни. „Такивато глупави работи – казва той – докараха и такъв глупав край“ (комитетските решения за убийство и обири, докарали издайствата помежду комитетски хора и провалата на комитета). И после казва още: „благодарение на късогледството и глупащината на тогавашното правителство, което не можеше да отличи бялото от черното, но го разбираше все едно“ (могли да виреят комитетските работи).

Тези съждения п. Кръстю изрича след Освобождението – седем години след като предаде Левски. Изрича ги, като се мъчи да оправдае себе си.

Има две положения тук: 1. комитетските действия, додето сам п. Кръстю се числи в тях, не са били глупави, иначе щеше да се нарече глупав и сам той; и 2. сега същите пак действия са глупави, защото сам п. Кръстю не е вече глупав.

Какво се е случило изпомежду?

Първо, поп Кръстю извършил предателство и после п. Кръстю станал умен да защити сам себе си. Той даже гълчи сега турското правителство: то било доста глупаво да оставя да виреят революционни комитети, за да остави да бъде глупав и той тогава.

Тука имаме нови чувства, нови съждения, ново формиран човек. Нов поглед, нови мисли, за да се отрече старият живот, старото минало.

Няма старите чувства, старите съждения, стария живот. Няма миналото, няма делата, духа на миналото.

Няма самата истина. Липсва историческата истина.

Ето туй образува основата на всички полемики от по-ново време за оправдание на п. Кръстю.

Едно противоречие, една велика липса.

И ето туй исках и аз да осветля.

Тази книга се издава с изключителното
съдействие на БАЛКАНБАНК

Предателството